Byggnadsnämnden Göteborg BN 2016-002612 Inkom 2016-03-24 Bygglov med startbesked 2016-06-23

Antikvarisk förundersökning
Gathenhielmska trädgården

Antiquum AB 2016

Antiquum

Innehållsförteckning

Inledning	3
Sammanfattning	4
Kulturhistoriskt skydd	6
Kulturhistoriskt värde	8
Förändrat/bevarat	10
Historik	11
Nulägesbeskrivning	24
Planerade åtgärder och antikvariska synpunkter	31
Käll- och litteraturförteckning	37

© Antiquum AB

Drottninggatan 25
411 14 Göteborg
www.antiquum.se

2016

Inledning

Uppdraget

Föreliggande rapport utgör en antikvarisk förundersökning av Gathenhielmska trädgården i Majorna, Göteborg. Förundersökningen är utförd av bebyggelseantikvarie Johanna Roos vid Antiquum AB år 2016 på uppdrag av Higab. Bakgrunden är att Higab och Park- och naturförvaltningen avser rusta upp Gathenhielmska trädgården - bl a innebärande återskapande av gång- och kvarterssystem i trädgården, trädfällning, flytt av en äldre bod samt rivning av ett växthus från sekelskiftet.

Fastighetsuppgifter

Objekt: Gathenhielmska trädgården

Fastighetsbeteckning: Majorna 722:105 samt Majorna 722:136

Fastighetsägare: Göteborgs stad. Majorna 722:105 förvaltas av Higab. Majorna 722:136 förvaltas av park- och naturförvaltningen.

Adress: Stigbergstorget/Bangatan 1

Kvarter: Kv Gathenhielm

När Gathenhielmska trädgården anlades är oklart. Troligtvis anlades den vid mitten av 1700-talet och ingick då i den repslagerimiljö som Ingela Gathenhielm hade grundat. Under historiens gång har trädgården genomgått ett antal förändringar - från strikt och dekorativ trädgård på 1700-talet, till organisk park på 1860-70-talet med förenklingar av utförandet kring sekelskiftet 1900. Idag är Gathenhielmska trädgården förfallen och igenvuxen, dess 1700-talskaraktär är i princip helt borta. Parken mot söder har i det närmaste karaktären av en modern stadspark.

Sammanfattning

När Gathenhielmska trädgården anlades är oklart. Troligtvis fanns en trädgård kring Gathenhielmska huset redan då det uppfördes kring 1700-talets mitt. På en karta från 1850 syns en långsträckt park som sträckte sig längs nuvarande Bangatan ända fram till nuvarande Amiralitetsgatan. Den hade då ett strikt och symmetriskt utförande, typiskt för 1700-talet. Kring huvudbyggnaden och trädgården grupperade sig byggnader som tillhörde det repslageri som Ingela Gathenhielm hade anlagt år 1722.

Kring 1800-talets mitt omdanades trädgårdsanläggningen och den tidigare strikta utformningen blev mer organisk med böljande gångstråk och oregelbundna kvarter. Trädgårdens tidigare huvudsakliga dekorativa funktion försköts mot mer rekreativa och nyttobaserade syften. Från och med slutet av 1800-talet har därefter trädgårdens gångsystem förenklats i omgångar och anläggningen har kraftigt naggats i kanten av tillkommande bostadsbebyggelse i de södra delarna.

Repslageriets byggnader revs kring sekelskiftet 1900. Kvar blev dock en låg vall mot den nya Bangatan. Vid Bangatan 1 finns också en äldre 1700-talslänga som troligtvis fungerade som tågbod under repslageriets tid.

I trädgården finns idag en äldre bod, troligtvis från 1800-talet. Dess exakta ålder har inte kunnat fastställas. Under årens lopp har denna haft en rad olika placeringar i trädgården. Sin nuvarande placering, mitt i den fd huvudaxeln, fick den troligtvis under 1900-talets andra hälft. Kring sekelskiftet 1900 tillkom också ett växthus i trädgården. Sannolikt byggdes detta på resterna av en äldre byggnad.

Idag är Gathenhielmska trädgården förfallen och igenvuxen, dess 1700-talskaraktär är i princip helt borta. Kvar finns rester av ett äldre gångsystem, en stenlagd gårdsplan och några ålderdomliga buxbomhäckar. I övrigt präglas trädgården huvudsakligen av 1800-talets växtmaterial samt senare tiders moderna gångstråk. Gathenhielmska husets välbevarade exteriör har med tiden kommit ur takt med trädgården.

Kulturhistoriskt värde

Gathenhielmska huset och trädgården har ett högt kulturvärde genom sin starka koppling till Amiralitetsvarvet. Gathenhielmska trädgården utgör också en idag sällsynt rest efter de trädgårdsanläggningar som dominerade utmed Allmänna Vägens södra sida under förstadsepoken, av strategisk betydelse för områdets 1700-talskontext. Gathenhielmska huset har en välbevarad 1700-talskaraktär, besitter mycket höga kulturhistoriska värden. Även 1700-talslängan på Bangatan 1 är mycket tidstypisk utformad. De övriga byggnaderna inne i trädgården - boden och växthuset - har även de ett byggnadshistoriskt värde.

Kulturhistoriskt skydd

Gathenhielmska huset och hela den tillhörande trädgården byggnadsminnesförklarades år 1964 och är försedda med skyddsföreskrifter. Trädgården, och byggnaderna i den, ingår också i kulturreservatet Gathenhielm och är försedda med skyddsföreskrifter i gällande detaljplan. Den del av trädgården som Higab förvaltar är försedd med en skyddsföreskrift som anger att befintlig trädgård skall bevaras. Samtliga byggnader är försedda med rivnings- och förvanskningsförbud. Den del av trädgården som förvaltas av Park- och naturförvaltningen är försedd med en skyddsföreskrift som anger att parken inte väsentligen får förändras och att träd och anlagda gångvägars skall bevaras.

Inom trädgården finns en fastfornlämning (stenåldersboplats) som skyddas av KML kap. 2. Tillstånd från Länsstyrelsen för ingrepp i mark krävs. Sannolikt kommer även rester av det fd repslageriet komma att bedömas som fast fornlämning.

Gathenhielmska huset och trädgården är även utpekade som kulturhistoriskt värdefulla i Göteborgs bevarandeprogram och ingår i riksintresse för kulturmiljövården. Sammantaget innebär att detta att den kulturhistoriskt värdefulla trädgården och dess byggnader är historiskt intressanta och skall bevaras.

Planerade åtgärder

Higab och Park- och naturförvaltningen avser rusta upp Gathenhielmska trädgården. Upprustningen innebär bl a återskapande av 1870-talets gång- och kvarterssystem, fällning av träd och röjning av vegetation i den idag något igenväxta trädgården. Man avser också att anlägga en kökträdgård på vallen efter en tidigare byggnad mot Bangatan, flytta en äldre bod från 1800-talet, riva ett växthus från sekelskiftet samt riva ett modernt träplank och anlägga en lekplats i ett bergsparti. Mot Bangatan tillkommer ett lågt smidesstaket samt ett träplank. Det befintliga träplank som idag delar trädgården i två separata delar avses rivas.

Antikvariska konsekvenser och slutsatser

Genom det återskapade gångsystemet, rivning av staket mellan trädgården närmast huvudbyggnaden och den fortsatta parken samt gallring av träd återskapas kontakten mellan de idag två separata trädgårds-/parkanläggningarna - vilket är mycket positivt ur kulturhistorisk synpunkt. Det gång- och kvarterssystem som återskapas är det som tillkom kring 1870-talet. Att man valt att återgå till just denna epok, och inte 1700-talsindelningen, beror på att det är denna struktur som trädgården har haft, med vissa förenklingar, in på 1900-talet. Dessutom är stora delar av växtmaterialet i dagens trädgård mycket tidstypiskt för just det sena 1800-talet. Ur historisk synvinkel vore ett återskapande av den striktare 1700-talsträdgården egentligen mer korrekt, för att den välbevarade 1700-talsexteriören och trädgården inte längre ska upplevas vara "ur takt" med varandra. För ett sådant återskapande skulle det dock krävas mycket mer än bara en återskapad gång- och kvartersstruktur för att inte falla platt. Det skulle kräva en form av hårt tuktad växtlighet som är typisk för 1700-talet trädgårdar, vilket skulle medföra ett stort underhållsarbete vad gäller planteringar och häckar. Utan en större trädgårdshistorisk utredning och återskapande av 1700-talets tidstypiska planteringar ses det ur antikvariskt perspektiv ändå som mest lämpligt att återskapa 1870-talets trädgård. Återskapandet av det äldre gång- och kvarterssystemet innebär att miljön återfår en historisk förankring (vilken är mycket otydlig i bef. trädgård). Det gynnar hela den miljö som kulturreservatet Gathenhielm utgör.

Vissa åtgärder, så som trädfällning, borttagande av vissa gångstråk samt flytt av befintlig bod och rivning av växthuset strider mot gällande detaljplan. Trädfällningen innebär dock att sambanden mellan de idag separerade trädgårdarna återskapas vilket är positivt ur kulturhistoriskt perspektiv. Gallring av träd och vegetation på vallen mot Bangatan kommer att innebära att resterna av de gamla repslageribyggnaderna kommer att framträda tydligare vilket är positivt.

De gångstråk som avses rivas är moderna och saknar historisk koppling, varför rivning av dessa ses som fullt godtagbart antikvariskt. Boden som avses flyttas står inte kvar i sin ursprungliga placering utan är idag placerad mitt i den fd dominerande huvudaxeln. En flytt av den befintliga boden kan motiveras av antikvariska skäl efter som det skulle stärka trädgårdens kulturhistoriska värden då det möjliggör ett återställande av huvudaxeln. Av äldre fotografier att döma har boden tidigare sannolikt varit placerad uppe på vallen mot Bangatan. Det skall dock påpekas att tillstånd krävs från länsstyrelsen för den föreslagna placeringen i och med att vallen sannolikt kommer att bedömas som fast fornlämning. Vallens stenkant kommer att återläggs och en röjning av vegetation sker vilket är positivt då resterna av den fd byggnaden kommer att framträda tydligare. Att anlägga en kökträdgård här har en historisk förankring. Det är dock av största vikt att den befintliga naturstensmuren som fortfarande är intakt bevaras och att ingrepp i vallen minimeras.

Sammantaget bedöms merparten av åtgärderna vara varsamma och fullt möjliga att genomföra ur antikvariskt perspektiv. De åtgärder som *inte* bedöms vara antikvariskt godtagbara är huvudsakligen rivning av befintligt växthus samt anläggande av trappor i vallen mot Bangatan. Befintligt växthus, som avses rivas, har ett kulturhistoriskt värde och är försett med rivningsförbud i detaljplanen. Växthuset bör renoveras och bevaras. För att undvika stora ingrepp i vallen mot Bangatan bör trappor istället utföras som utanpåliggande konstruktion av trä. I övrigt föreslås i föreliggande förundersökning att där nya träd planteras bör val av trädart göras i relation till den historiska trädgården. Arter så som körsbär eller valnöt bör väljas. Val av cortenstål som kantstöd ses också som mindre fördelaktigt, man bör hellre välja kantbeskurna kvarter eller stenkant. Ur antikvarisk perspektiv vore det också bättre om nya belysningsstolpar utfördes lika dem som finns invid Gathenhielmska husets huvudentré mot Stigbergstorget.

Kulturhistoriskt skydd

Byggnadsminne

Gathenhielmska huset och hela den tillhörande trädgården byggnadsminnesförklarades år 1964 med följande skyddsbestämmelser:

1. Byggnaden får ej utan riksantikvariens samtycke helt eller delvis rivas eller eljest till sitt yttre ombyggas eller förändras.

2. Byggnaden får ej utan riksantikvariens samtycke till sitt inre ombyggas, förändras eller underkastas större reparation.

3. Den del av det till byggnaden hörande området som i ärendet hörande ritning utmärkta med röd begränsningslinje (trädgården), må ej utan riksantikvariens samtycke bli föremål för ytterligare bebyggelse eller annan väsentlig förändring.

4. Ägaren skall ägna den ovan nämnda byggnaden med tillhörande område erforderligt löpande underhåll.

Fornlämningar

Delar av Gathenhielmska trädgården utgör fast fornlämning och skyddas enligt KML kap 2. Fornlämningen utgörs av en stenåldersboplats. Tillstånd krävs från Länsstyrelsen för ingrepp i mark. Sannolikt kommer även rester av det fd repslageriet komma att bedömas som fast fornlämning. Det är förbjudet att utan tillstånd "rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning".

Gällande detaljplan

I en stadsplan från 1936 fastställdes området kring Gathenhielmska huset som kulturreservat. En ny detaljplan för området fastställdes 1992 med syfte att skydda byggnader inom området från rivning och yttre (och i vissa fall interiöra) förändringar. Kulturreservatets gräns utvidgades något i detaljplanen till att omfatta ett

Fornlämningsområde i Gathenhielmska trädgården (från FMIS). Notera att även rester från fd repslageriet troligtvis kommer att bedömas som fornlämning och därmed kräva tillstånd från Länsstyrelsen vid ingrepp/ övertäckning.

något större område. Samtliga byggnader omfattas av användningsbestämmelse Q, dvs Kulturreservat. Kulturreservatet innebär att marken får användas endast för befintlig, kulturhistorisk bebyggelse. Skyddet för Gathenhielmska trädgården ser olika ut för den norra delen närmast huvudbyggnaden (Majorna 722:105) och den vidare parken mot söder (Majorna 722:136).

För Gathenhielmska huset och trädgården närmast den (Majorna 722:105) gäller:

q1 - Rivningsförbud.
Rivningsförbudet gäller alla byggnader inom fastigheten, dvs huvudbyggnad, växthus och bod.

q2 - Skyddsbestämmelse för byggnader
Anger att exteriör och interiör ska bibehållas. För dessa krävs bygglov för in- och utvändigt underhåll. Gäller samtliga byggnader, dvs även växthus och bod.

q4 - Skyddsbestämmelse för trädgård
Anger att befintliga trädgårdar och förträdgårdar skall bevaras. Staket mm skall ges en traditionell utformning.

För den vidare parken mot syd (Majorna 722:136) gäller:

q5 - Skyddsbestämmelse för trädgård
Anger att parken inte väsentligen får förändras. Grönområden, träd och anlagda gångvägar skall bevaras.

n1 - Skyddsbestämmelse för träd
Anger att befintliga träd skall bevaras och skyddas.

Riksintresse för kulturmiljövården

Gathenhielmska huset och trädgården ligger inom riksintresseområde för kulturmiljövården. Dessa beskrivs som ett viktigt uttryck för riksintresset, med följande motivering: *"Uttryck för sjöfart och industri och dess utveckling genom tiderna. (...) Rester av egendomen Gamla Reparebanan med Gathenhielmska huset, som visar en karolinsk högreståndsbyggnad av trä, och dess trädgård samt repslagarbanans norra ända."*

Bevarandeprogrammet

Gathenhielmska huset och trädgården är utpekade i Göteborgs stads bevarandeprogram. Såväl byggnad som trädgårdsanläggning pekas ut som kulturhistoriskt värdefulla. Bland annat skriver man så här: *"Området som helhet har en stark anknytning till Göteborgs sjöfarts- och varvshistoria. Gathenhielmska reservatet med anslutande äldre bebyggelse är också Göteborgs sista bevarade område med små friliggande trähus från tiden före 1800-talets mitt och Gathenhielmska huset är en unik träbyggnad med en mycket väl bibehållen 1700-talskaraktär".*

Tolkning av skyddet

Ovanstående innebär att den kulturhistoriskt värdefulla trädgården i sin helhet, med uppvuxna träd, spår av anlagda gångvägar, bergspartier mm är historiskt intressant och skall bevaras. Likaså skyddas alla byggnader inom trädgården i fastigheten Majorna 722:105 från rivning och förvanskning - huvudbyggnad från 1700-talet, växthus från sekelskiftet och uthuset. I den södra delen av trädgården skyddas befintliga gångvägar och träd.

Det är olyckligt att man i detaljplanen inte hanterat trädgården närmast huvudbyggnaden och den vidare parken mot söder som en enhet eftersom dessa historiskt sett ingått i samma anläggning. Det är dessutom anmärkningsvärt att senare anlagda och asfalterade gångvägar från 1980-90-talet i den södra delen av trädgården (Majorna 722:136) skyddas i detaljplanen då dessa inte har någon historiskt koppling.

Kulturhistoriskt värde

Unik 1700-talsmiljö

Gathenhielmska kulturreservatet som helhet har ett mycket högt kulturhistoriskt värde som en viktig del i Majornas äldre historia som förtydligar Majornas forna funktion som uthamn och arbetarstadsdel. Värdet förstärks av att detta är några av de sista resterna av 1700-talsbebyggelse i Majorna.

Den äldsta bebyggelsen utgör värdefulla minnen från Amiralitetsvarvets tid. Miljön vittnar om den tid då varven, segelmakerierna, repslagerierna etc sysselsatte Majornas befolkning. Gathenhielmska huset och trädgården har ett högt samhällshistoriskt värde genom sin starka koppling till just varvet till vilket rep och tossar tillverkades. Gathenhielmska trädgården utgör också, tillsammans med bl a Söderlingska parken, en idag sällsynt rest efter de trädgårdsanläggningar som dominerade utmed Allmänna Vägens södra sida under förstadsepoken, av strategisk betydelse för områdets 1700-talskontext.

Kombinationen av enkla timrade hus inne på Pölgatan och större och mer påkostade byggnader längs Allmänna vägen är även den intressant. På ett pedagogiskt vis illustrerar de enskilda byggnaderna hur bebyggelse som låg i anslutning till den fd landsvägen fick en mer arbetad utformning, medan bebyggelsen längre in i gränderna var enklare. Bebyggelsen inne på Pölgatan illustrerar hur arbetarfamiljer som sysslade med sjöfart eller någon servicenäring kopplad bodde.

Det kulturhistoriska värdet förstärks av att miljön är unik i sitt slag i Göteborg och att flera av byggnaderna än idag fungerar som just bostäder. Det är ett levande reservat snarare än ett museum.

Egenskaper av central betydelse för värdet:

- Gathenhielmska huvudbyggnaden från 1700-talets mitt med sin tidstypiska och välbevarade utformning.
- Gathenhielmska trädgården som var en del av repslagerimiljön, ursprungligen utformad som tidstypisk 1700-talsträdgård med strikt kvartersindelning.
- Det mindre 1700-talshuset på Bangatan 1 som utgjort en del av det fd repslageriet.
- Rester av av repslageribyggnad i trädgårdens västra del i form av en vall.
- Bangatans riktning som följer den fd långsträckta reparebanan.
- Pölgatan med sina byggnader från 1700-talets mitt och framåt som utgör en sista rest av bostadsbebyggelsen från det gamla Majorna.

Arkitektur- och byggnadshistoriskt värde

Gathenhielmska huset är en unik träbyggnad med en mycket välbevarad 1700-talskaraktär som besitter höga arkitektur- och byggnadshistoriska värden. Även 1700-talslängan på Bangatan 1 är mycket tidstypisk utformad. I sitt sammanhang har de stor betydelse för områdets ålderdomliga karaktär.

Även de övriga byggnaderna inne i trädgården - uthuset och växthuset - har ett byggnadshistoriskt värde. Uthuset, som sannolikt tillkom under 1800-talet, har under historien haft en rad olika placeringar inom trädgården. Den har ett ålderdomligt utförande med fasader av vankantade brädor. Växthuset har en något säregen utformning och är delvis nedsänkt i mark. Det kan inte uteslutas att växthuset är byggt på en äldre byggnads grund.

Trädgårdshistoriskt värde

Gathenhielmska trädgården har ett stort trädgårdshistoriskt värde. Trädgården har dock bytt skepnad vid ett antal tillfället och idag är 1700-talskaraktären i princip helt förlorad. Under 1800-talets andra hälft förändrades den strikta och symmetriska indelningen till en mer organisk struktur typisk för 1800-talet med slingrande gångvägar. Med tiden har även denna karaktär förenklats och mot syd har parken i det närmaste karaktär av modern stadspark. Kvar finns dock ett enstaka äldre gångstråk samt ett antal mycket gamla träd och buxbomhäckar.

Egenskaper av central betydelse för värdet:

- Bevarade äldre, ursprungliga, gångstråk i såväl trädgårdsdelen närmast huvudbyggnaden som i den fortsatta parken mot syd.
- Äldre stenläggning på gårdsplanen.
- Äldre träd som ger en känsla av ålderdomlighet, bl a en äldre ek vid entrén.
- Ålderdomliga buxbomhäckar i prydnadsträdgården.

Förändrat/bevarat

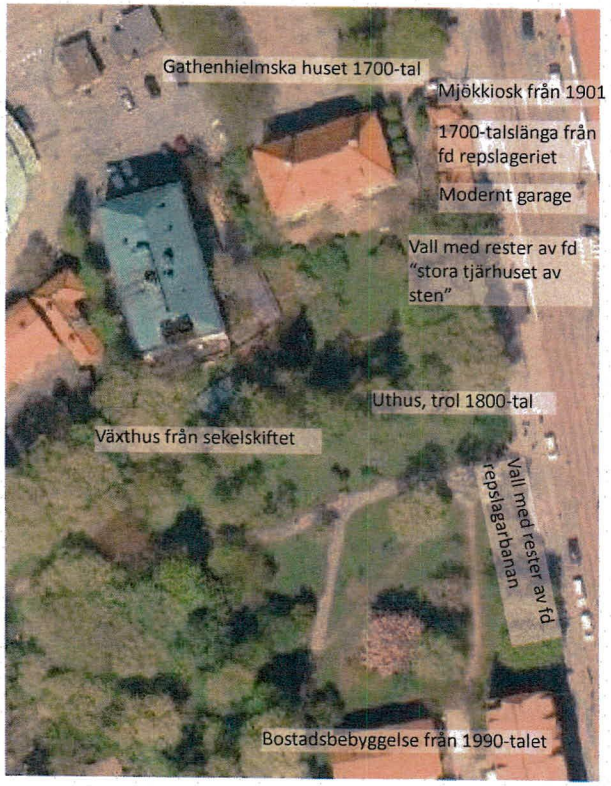

I trädgården finns än idag byggnader från såväl 1700-talet som 1800-talet och sekelskiftet 1900. En låg vall mot Bangatan utgör även rester av äldre hus tillhörande repslageriet. Av den strikta 1700-talsträdgården finns det dock idag inte mycket kvar. Trädgårdens utbredning är idag mycket mindre än den ursprungliga trädgården. Gårdsplanen närmast huvudbyggnaden har dock bevarat sin ålderdomliga karaktär med stenläggning. Här finns även en tillbyggd veranda från 1800-talet.

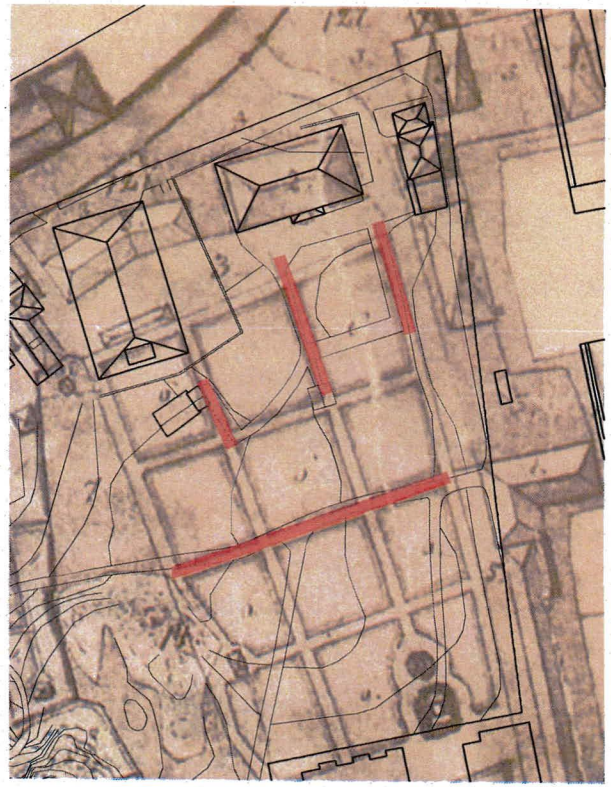

På kartöverlägget ovan, med 1850-års karta i botten och karta över befintligt utseende, har rester av det äldre gångsystemet som finns bevarat idag markerats med rosa kulör. Här syns hur befintliga gångar delvis stämmer överens med det äldre systemet med en dominerande huvudaxel asymmetriskt placerad i förhållande till huvudbyggnaden. Likaså överensstämmer gångstråket invid dagens vall och det tvärgående stråket mot Jedeurska trädgården med det äldre systemet. (Ill utförd av Liljewall)

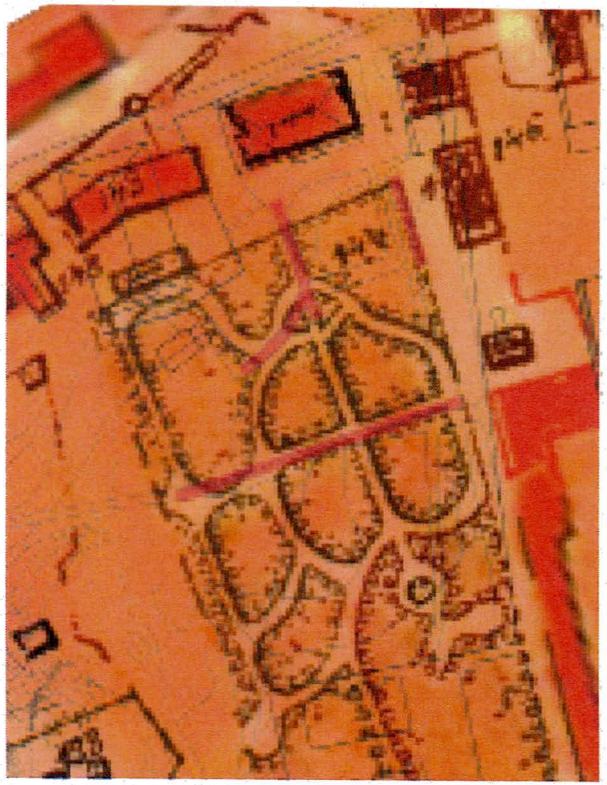

Kartöverlägget, med 1870-års karta i botten och karta över befintligt utseende, har rester av det äldre gångsystemet som finns bevarat idag markerats med rosa kulör. Även här överensstämmer befintliga gångar delvis med de äldre. Det är denna struktur som trädgården haft in på 1900-talet - med förenklingar mot syd där bostadsbebyggelse tillkom under 1900-talets början. Stora delar av växtmaterialet i dagens trädgård härstammar troligtvis från 1800-talets andra hälft. (Ill utförd av Liljewall)

Historik

Förstaden och uthamnen Majorna

Med tillkomsten av staden Göteborg år 1621 förlorade Majorna den militära betydelse området haft sedan 1300-talet. Älvsborgs slott avvecklades under 1650-talet och Majorna fick rollen som den nya stadens uthamn. Innan Göta älv muddrades på 1840-talet tvingades alla djupgående fartyg att ankra närmare älvmynningen för omlastning. En stor del av Göteborgs hamn- och varvsverksamhet kom därför att bedrivas i Majorna. Detta gav tidigt upphov till en livlig och omfattande hamn- och varvsverksamhet. Redan på 1660-talet anlades Amiralitetsvarvet ungefär där Stigbergskajen och Sjöfartsmuseet är beläget. Med tiden uppfördes repslagerier, segelmakerier och arbetarbostäder i dess närhet.

Söder om Amiralitetsvarvet samlades under 1600-talet och 1700-talets början en bostadsbebyggelse med anknytning till varvsverksamheten. Denna bebyggelse, på norra sidan om Allmänna vägen, var under första halvan av 1700-talet den enda större samlade bebyggelsen utanför Göteborgs stadsgräns i väster. Successivt började familjer som sysslade med sjöfart eller någon servicenäring kopplad till sjöfarten att bosätta sig kring Allmänna vägen. Bebyggelsen växte fram oregelbundet utan någon stadsplan.

Gathenhielmska repslageriet anläggs

Kaparkommendören Lars Gathenhielm fick år 1717 Amiralitetsvarvet i donation, som ett erkännande för sina framgångar som "konungens kapare". Han hade stora planer för varvet. För sin verksamhet behövde han även ett repslageri. I ett brev från 1718 fick han tillstånd att anlägga ett sådant. Detta kom dock inte att färdigställas förens efter hans död (Lars Gathenhielm dog 1718).

Varvet drevs vidare av Gathenhielms änka, Ingela Gathenhielm. Hon kom att anlägga ett repslageri som omfattade ca 46 000 m^2. Detta var beläget där Gathenhielmska trädgården ligger idag. Själva reparebanan sträckte sig i nord-sydlig riktning utmed Stigbergsåsen (nuvarande Bangatan). Här producerades rep och trossar ända fram till mitten av 1870-talet då det avvecklades i samband med anläggandet av Bangatan.

På en karta från 1744 (se sid 12) syns hur tomt 45 (nuvarande Gathenhielmska huset och trädgården) var bebyggd med tre byggnader varav en var den långsträckta reparebanan. Mot dagens Stigbergstorg låg två mindre byggnader. Någon trädgårdsanläggning synes inte ha funnits vid denna tid. Norr om tomtgränsen kom senare det hus som har uppkallats efter Lars Gathenhielm, det Gathenhielmska huset, att uppföras. Denna karaktärsbyggnad placerades på höjden ovanför Amiralitetsvarvet och omramades av en trädgård.

På kartan från 1796 (se sid 12) syns hur industrimiljön kring det Gathenhielmska repslageriet har tätnat till att omfatta 15 byggnader, bl a det ståtliga Gathenhielmska huset, samt en större trädgård och en kålgård i väst. Trädgården sträckte sig vid denna tid ända ner till dagens Amiralitetsgatan. På kartan syns inga gångsystem eller andra indikationer på hur trädgården var utformad. Sannolikt fanns det någon typ av symmetrisk kvartersindelning. Detta syns bland annat på stadsingenjörens karta från 1850 (se sid 14).

Området kring Allmänna vägen karakteriserades vid denna tid av flera stora och vackra trädgårdsanläggningar, varav den Gathenhielmska bara var en. Dessa bostadsegendomar, bl a Söderlingska och Åhmanssonska fastigheten, är närmast att likna vid landerier. Söderlingska trädgården vid Djurgårdsgatan, och Gathenhielmska trädgården är än idag sällsynta rester efter de trädgårdsanläggningar som dominerade utmed Allmänna Vägens södra sida under förstadsepoken, av strategisk betydelse för områdets 1700-talskontext. De fungerar som lummiga oaser med stora och ålderdomliga träd som berättar om platsernas historia.

1744: Repslageriet anläggs

Där Stigbergstorget ligger idag fanns under 1700-talets första hälft ett antal tomter, men området söder om Allmänna vägen var glest bebyggt. Norr om Allmänna vägen låg Gamla Varvet (Amiralitetsvarvet), som utgjorde själva navet till den kommande bebyggelseutvecklingen. Kartan ovan från 1744 visar tomterna söder om Gamla varvet. På tomt nr 45 (där Gathenhielmska trädgården senare kom att anläggas) anlades år 1722 ett repslageri. På kartan syns hur reparebanan sträckte sig parallellt med Stigbergsåsen hela vägen ner till nuvarande Amiralitetsgatan. Denna reparabana har givit Bangatan sitt namn och sin riktning. Strax norr om tomtgränsen uppfördes senare Gathenhielmska huset. Tomtens bebyggelse utgjordes av den långsträckta reparebanan samt två mindre byggnader mot Stigbergstorget. Någon trädgårdsanläggning fanns inte vid denna tid. Notera att det Gathenhielmska huset ännu inte har uppförts.

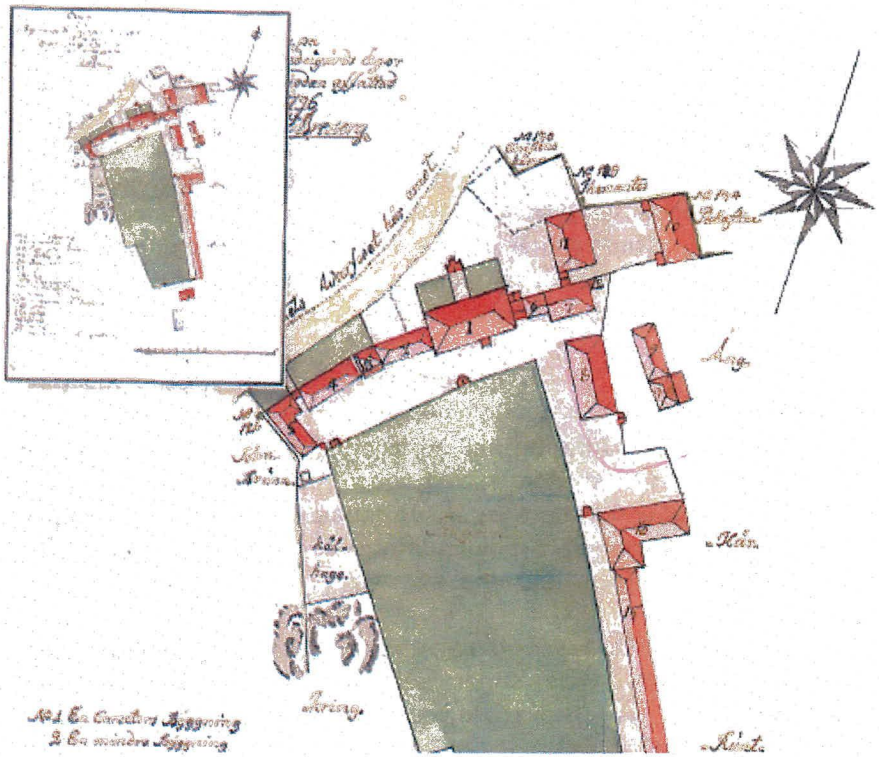

1796: Versamheter växer och en trädgård anläggs

Karta över "Gamla reparebanan" från år 1796 (Ur Majornas historia). Kartan visar att bebyggelsen kring reparebanan har tätnat. Repslageriet omfattade nu 15 byggnader, bl a bostadshus, stall, ladugård, uthus, tjärhus, tågbod m m.och en trädgård samt kålhage. Byggnaden som är markerad 1 är Gathenhielmska huset. Byggnad 7 utgjorde Tågbod. Troligtvis är det delar av denna byggnad som finns bevarad på Bangatan 1 än idag. Byggnad 8 utgjorde "Stora tjärhuset av sten", och inne i Gathenhielmska trädgården kan man än idag se rester av denna i form av en vall uppbyggt av gammalt byggmaterial. Byggnad 15 utgjorde själva reparebanan.

Idag är de enda spåren av repslageriet det Gathenhielmska huset, ett 1700-talshus vid Bangatan 1, en vall i trädgårdens västra del, gatans riktning samt rester av trädgården.

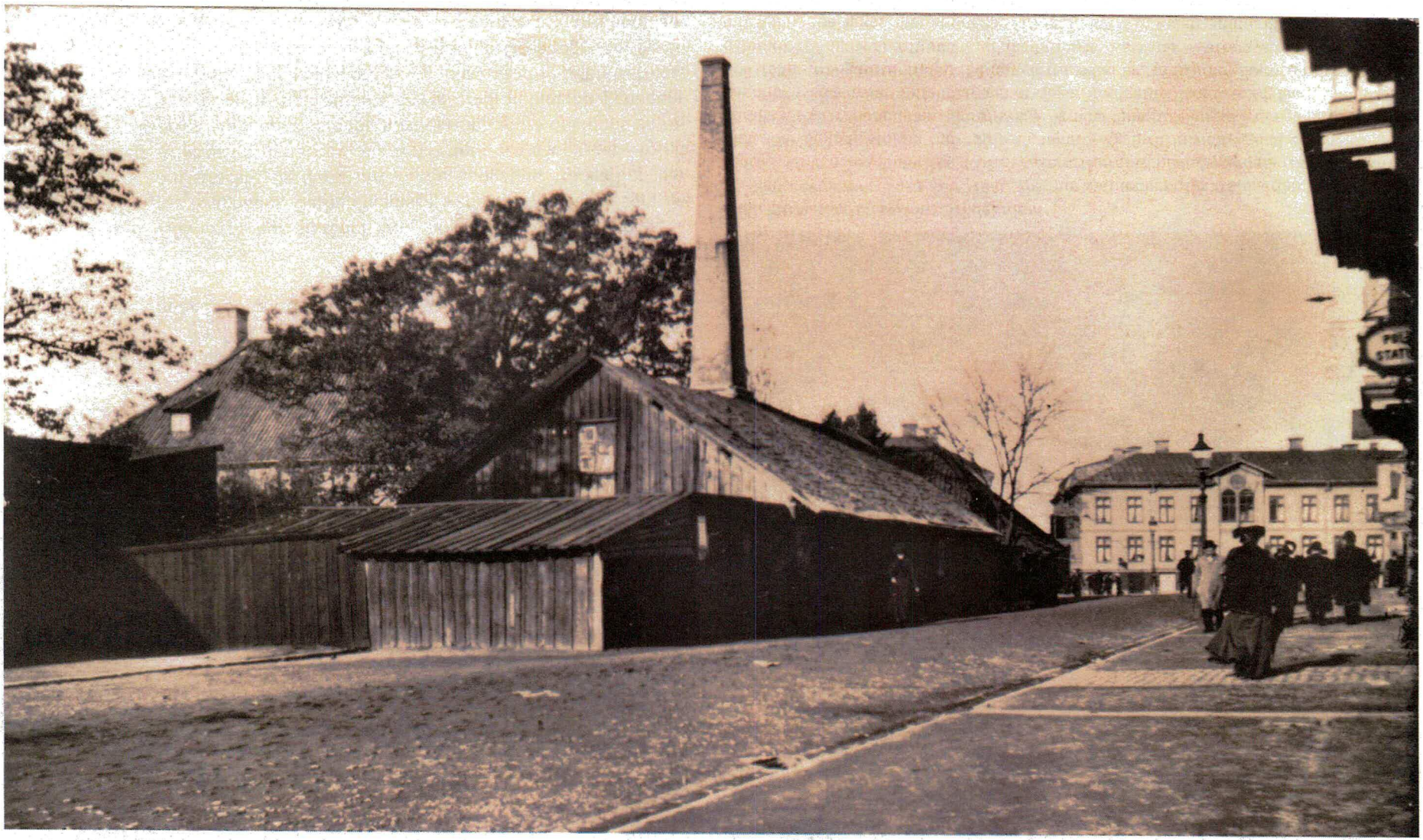

Foto från sekelskiftet 1900. Till vänster syns det som troligen var Stora tjärhuset av sten. Sannolikt är det rester av denna byggnad som finns kvar i form av en vall inne i trädgården. Källa: GSM

Gathenhielmska huset är en av Göteborgs äldsta träbyggnader. Då det byggdes låg det utanför stadsgränsen, vilken gick ett stycke ned i Stigbergsliden.

Gathenhielmska trädgården i början av 1800-talet

Mellan åren 1737-1816 ägdes Gathenhielmska huset av konvojkommissarie J Busch och hans släkt. År 1846 köptes egendomen av repslagaremästaren Dahlström. Efter hans frånfälle övergick egendomen till hans dotter, doktorinnan Anna Dahlstöm. Under 1800-talet kom huset att byggas till med en veranda mot trädgården.

På en karta från 1850 syns hur området kring Stigbergstorget domineras av repslageriet och dess byggnader. Gathenhielmska trädgården avbildas som en långsträckt park som sträckte sig längs nuvarande Bangatan. Trädgården har delats in med ett strikt och symmetriskt kvarterssystem och gångvägar - totalt 12 rektangulära kvarter. I den dominerande huvudaxelns södra del fanns en rotunda. Värt att notera är att huvudaxeln inte är placerad till huvudbyggnadens mitt vilket är ovanligt. Denna indelning gjordes sannolikt på 1700-talet. Närmast huvudbyggnaden fanns en gårdsplan. Bakom nuvarande Oceanografen låg en långsmal byggnadskropp och i trädgårdens västra del fanns en mindre bod i anslutning till kålhagen. Trädgården hade en mycket större utbredning än idag.

1850: Strikt kvarterssystem i trädgården
På Stadsingenjörens karta från 1850 syns hur Gathenhielmska trädgården har delats in med ett strikt och symmetriskt kvarterssystem. Närmast huvudbyggnaden fanns en gårdsplan. Från Stigbergstorget i norr löpte en mindre väg förbi huvudbyggnaden och fortsatte parallellt med reparebanan. I nord-sydlig riktning löpte två längsgående gångvägar, vilka genomkorsades av ett antal tvärgående vägar. Trädgården sträckte sig långt utanför det nuvarande trädgårdsområdet. På den västra sidan av trädgården fanns en mindre bod och mot syd fanns en rotunda med planteringar. Exakt när kvarterssystemet tillkom har inte kunnat beläggas, men sannolikt var det under 1700-talets andra hälft.

1800-talets andra hälft

Någon gång under 1800-talets andra hälft (mellan 1850-1870) ändrades den Gathenhielmska trädgårdens gestaltning. Den tidigare strikta och symmetriska kvartersindelningen ersattes av organiskt formade gångvägar. Kvarterens former blev mjukare. Den tidigare dekorativa trädgården förändrades enligt tidens ideal för att tjäna rekreativa och nyttobetonade syften. Den kålhage som redovisas på kartan från 1796 synes ha försvunnit och ersatts av ytterligare trädgårdsområde. Planmönstret är typiskt för 1800-talet och troligtvis inspirerat av såväl Tyska som Engelska parker. När repslageriet senare revs bildades en vall mot det som skulle bli Bangatan. Denna kom att fungera som en skyddande skärm som bidrog till att göra trädgården till en rogivande miljö.

Mot slutet av 1800-talet kom trädgården att förenklas genom att rotundan försvann och axlarna (gångstråken) försvagades - se karta från 1880 sid 16.

Repslageriet avvecklas och Bangatan anläggs

Vid 1800-talets mitt omvandlades Göteborg från handelsstad till industristad, bostadsbristen var stor och staden var i behov av att expandera. Flera nya områden kom att införlivas med staden. År 1868 införlivades Majorna med Göteborgs stad. Här fanns plats för det växande Göteborg. Nu påbörjades en omdaning av Majorna, som även kom att påverka Gathenhielmska trädgården.

Det fd Gathenhielmska repslageriet avvecklades vid mitten av 1870-talet. På en karta från 1876 syns Bangatans föreslagna gatusträckning. Gatan skulle anläggas där repslageriet fortfarande låg. I samband med utläggandet av Bangatan revs den långsträckta reparebanan.

En ny stadsplan för Majorna upprättades år 1878 och småskalig bostadsbebyggelse började uppföras i snabb takt längs Bangatans östra sida. Under 1880-talet började även den västra sidan av Bangatan att bebyggas med sammanhängande landshövdingehus som bildade kringbyggda gårdar. Nu tillkom bl a landshövdingehus i de södra delarna av den Gathenhielmska trädgården. På 1890-talet revs de sista resterna av den gamla repslagerianläggningen, kvar blev huvudbyggnaden och en mindre 1700-talsbyggnad samt trädgården.

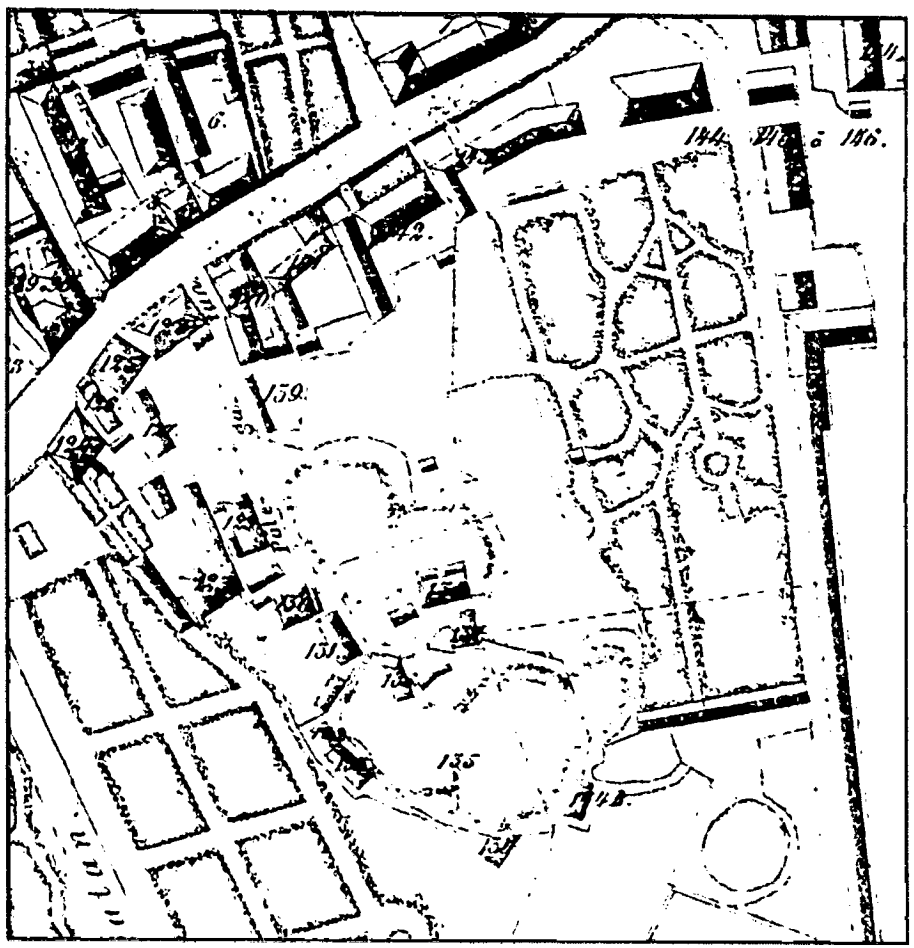

1870: Den strikta formen löses upp
På Stadsingenjörens karta från 1870 syns hur det strikta och symmetriska kvarterssystemet i Gathenhielmska trädgården har lösts upp. Mot öst finns fortfarande reparebanan. Inne i trädgården har gångstråken fått mer organiska, mjuka och mer naturliga former. Mot väst finns fortfarande en mindre byggnadskropp. I kartans nedre vänstra hörn syns Söderlingska trädgården.

1876: Förslag till gatureglering
Från och med 1870-talet lades flera förslag till gatureglering i Majorna fram. Kartan ovan är från 1876. Repslageriets reparebana, liksom de övriga byggnaderna som tillhörde repslageriet, ligger kvar men på kartan syns hur Bangatan har dragits ut. Gathenhielmska trädgården har utökats mot väst och ytterligare gångvägar har tillkommit.

1880: Rotundan försvinner och bostadsbebyggelse uppförs i trädgårdens södra delar
Bangatan har anlagts där reparebanan tidigare låg. I den södra delen av Gathenhielmska trädgården har ett antal tvåvånings bostadshus samt landshövdingehus uppförts. Kring Gathemhiemska huset finns fortfarande ett antal av repslageriets byggnader kvar. Av kartan att döma fanns inga byggnader inne i trädgården. Den tidigare rotundan finns inte kvar och gångsystemet har försvagats något. Väster om Gathenhielmska trädgården syns även Jedeurska och Söderlingska trädgårdarna. Jedeurska trädgården synes inte haft något tydligt gångsystem. Söderlingska trädgården har en symmetrisk kvartersindelning.

1900-talets första hälft

Under 1900-talets början tillkom ytterligare landshövdingehusbebyggelse i trädgårdens södra delar. Detta innebar att de södra delarna förenklades. På kartan från 1910 har även de kvarvarande delarna av Gathenhielmska trädgården tomtindelats. Ett äldre trähus intill den Gathenhielmska huvudbyggnaden (mot Stigbergstorget) revs och ersattes av ett stort stenhus i fem våningar. Även detta tog viss trädgårdsmark i anspråk. I bakkant av detta nytillkomna stenhus kom det under 1900-talets början att uppföras ett växthus, utformat som ett vinkast, som finns bevarat än idag (uppfördes någon gång mellan 1910-20). Att delar av en äldre 1700-talsbyggnad inkorporerades i det nya växthuset har inte kunnat uteslutas. Särskilt murningen i vinkastet ter sig äldre än 1920-tal.

År 1901 tillkom en byggnad på Bangatan 1 (mot Stigbergstorget), i anslutning till 1700-talslängan. Den nya byggnaden, som fungerade som mjölkkiosk gavs en liknande utformning som 1700-talsbyggnaden. På situationsplanen från 1901 syns, förutom Gathenhielmska huset, även ett mindre uthus inne i trädgården - placerad i linje med huvudbyggnadens östra hörn. När detta uthus tillkom har inte kunnat fastställas. Det skulle kunna vara den mindre byggnadskropp som syns i väster på kartan från 1850 som har flyttats till ett nytt läge. Uthuset syns även på en situationsplan från år 1933, men finns inte med på kartan från 1945 (se sid 19). Det kan dock röra sig om det uthus/bod som finns bevarat än idag - fast med en annan placering.

I skriften Svenska Hem från år 1937 ges följande beskrivning av trädgården:
"Den Gathenhielmska trädgården som sträcker sig bakom huset upp mot söder är en levande ljuvlig motsvarighet till de blommande 1600-talsväggarna i matsalen. Den har en nästan tropiskt generös flora, där ett av landets största körsbärsträd och två rikt bärande valnötsträd är särskilt intressanta. Men som kontrast till den sydländskt uppdrivna trädgården stöter man också på ett alldeles ursprungligt bohuslänskt bergsparti med prästkragars och nejlikors mångfald. Under sommarens dignande trädkronor, över gångar som behändigt slingrar sig mellan rosenrabatter, svärdsliljor och aprikoser ligger det så mycket obestämbart, eggande i luften."

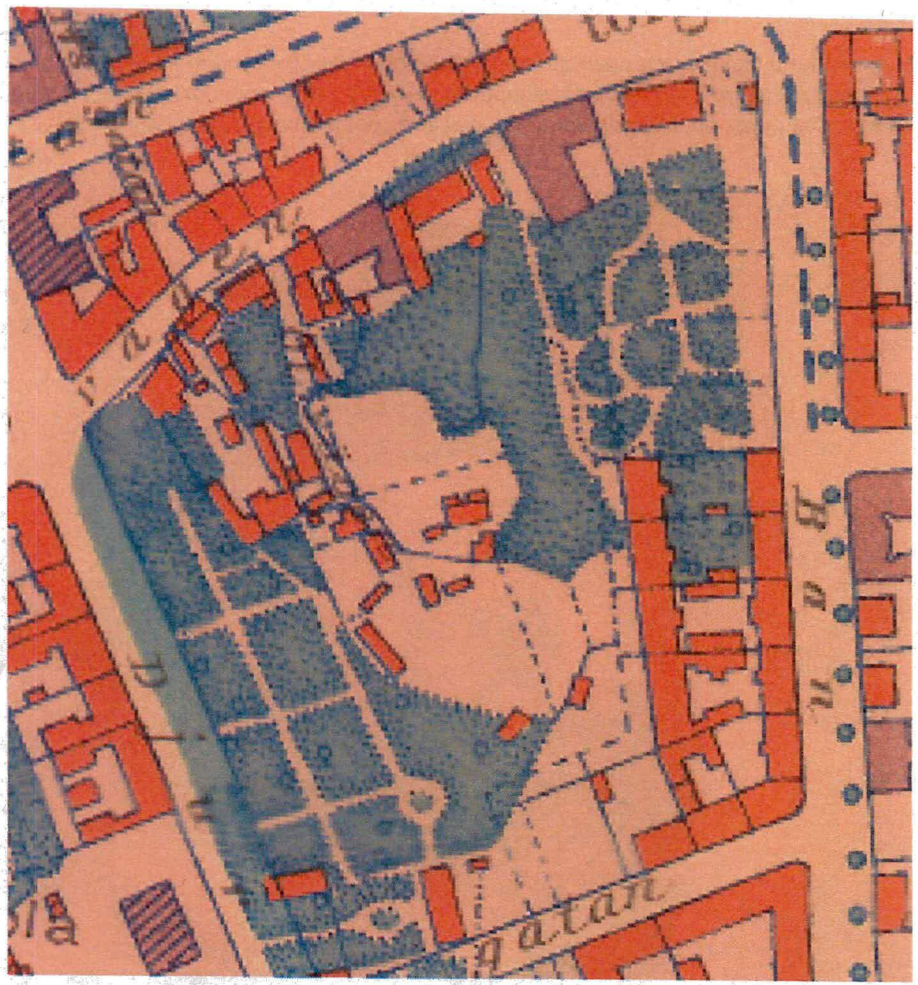

1910:Trädgården naggas allt mer i kanten och förenklas i syd
I kvarteret Gathenhielms södra del har bebyggelsen tagit än mer av trädgården i anspråk med landshövdingshus som bildade en kringbyggd gård. Kartan visar även hur flera av de gamla repslageribyggnaderna har rivits. Intill Gathenhielmska huvudbyggnaden har ett stenhus uppförts.

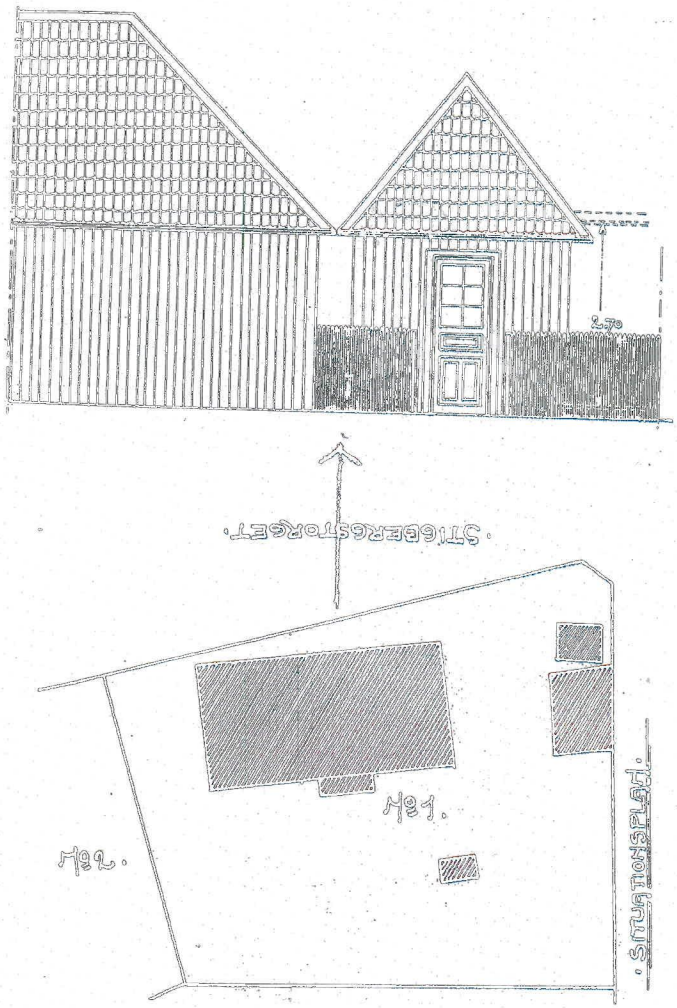

Ritning till ny Mjölkkiosk från 1901 på Bangatan 1. På situationsplanen tillhörande ritningen syns ett mindre uthus placerat i liv med Gathenhielmska husets östra hörn. Detta skulle kunna vara det uthus som finns bevarat i trädgården idag (dock med en annan placering). Källa: SBK

1920:
I bakkant av stenhuset från sekelskiftet har ett växthus uppförts. På 1920-talet drogs Amiralitetsgatan igenom de södra delarna av Söderlingska trädgården. Själva Söderlingska huvudbyggnaden fanns dock kvar fram till 1950-talet då den revs i samband med uppförandet av HSB-husen.

Gathenhielmska kulturreservatet

Redan år 1914, inför genomförandet av 1876 års stadsplan, utfördes en inventering av den äldre bebyggelsen i Majorna av Sixten Strömbom (sedermera intendent vid Nationalmuseum i Stockholm). Han föreslog att tre kulturreservat skulle bildas – vid Slottsskogsgatans nedre del, vid Chapmans- och Käkbensgatorna och vid kvarteret Gathenhielm. Förslaget blev dock liggande under lång tid.

I början av 1930-talet upprättades istället en stadsplan som, om den hade genomförts, skulle ha inneburit en omfattande rivning och nybebyggelse i Majorna. Enligt 1933 års stadsplan skulle en rad femvåningshus uppföras utefter Allmänna vägen. Söderlingska och Gathenhielmska trädgården skulle bebyggas. Vid denna tid hade redan stora delar av den äldre bebyggelsen i Majorna rivits, varför protesterna mot dessa planer inte lät vänta på sig.

Nu startades en kamp för att bevara kulturmiljön kring Gathenhielmska kvarteret. Kulturminnesföreningen Gathenhielm bildades, bland annat av konservatorn Johan Nilsson. Nilsson hade en framträdande roll vad gäller bevarandet av 1700-talsbebyggelsen längs Pölgatan. Han utförde på 1910–20-talen, på Anna Dahlströms önskan, en mycket omfattande och pietetsfull renovering av byggnaden. Dahlström och Nilsson kom också att gifta sig år 1920. Makarna fortsatte sen att återställa Gathenhielmska huset till ursprungligt skick. Under 1930-talet spelade Nilsson en stor roll i opinionsbildningen mot det framlagda förslaget att uppföra en rad moderna stenhus på det Gathenhielmska reservatet. Han stöddes i denna opinionsbildning av Sjöfartsmuseets dåvarande chef, Olof Traung, och det år 1927 grundade Gamla Majpojkarnas förbund.

År 1936 ändrades stadsplanen och kulturreservatet Gathenhielm bildades mot bakgrund av de hårda protesterna. Ett stort stenhus från sekelskiftet, vid tiden kallat "Skandalhuset", som stod intill Gathenhielmska huset revs år 1938 och ersattes med Oceanografen. Söderlingska och Gathenhielmska trädgårdarna blev undantagna bebyggelse, med undantag för ett antal byggnader i Söderlingska trädgården längs med Amiralitetsgatan.

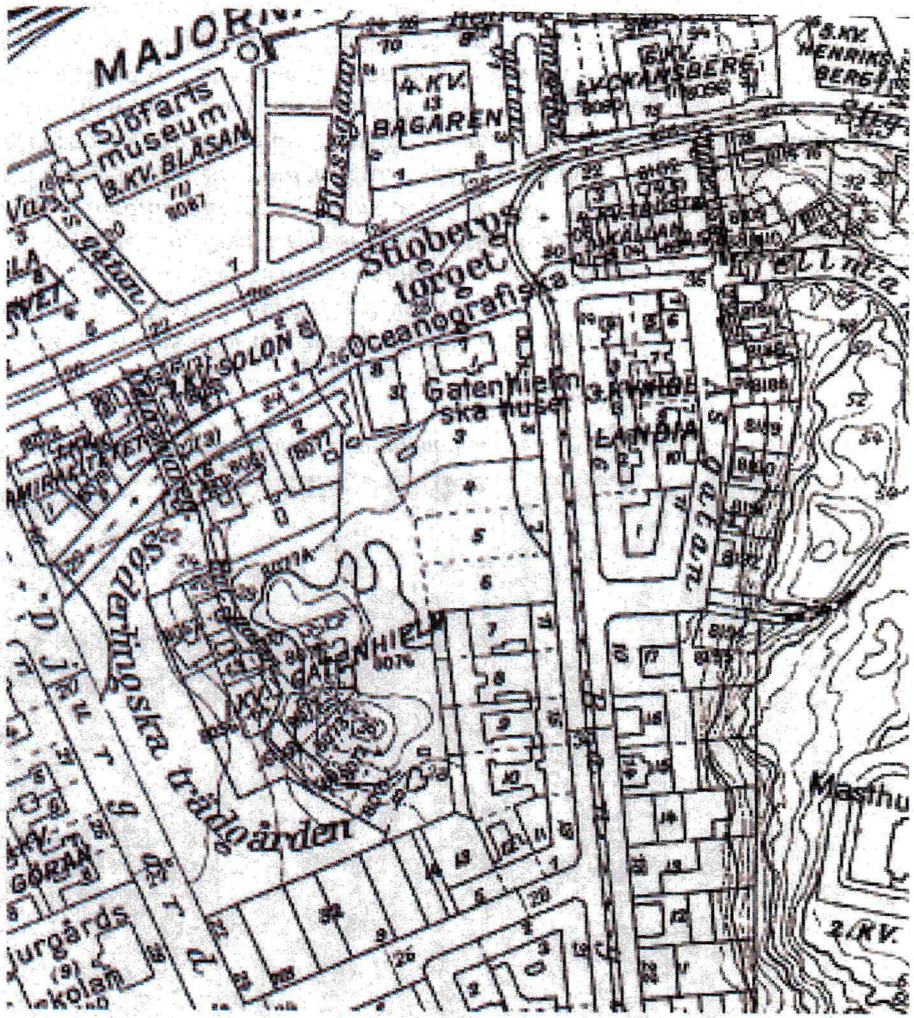

Karta från 1945.

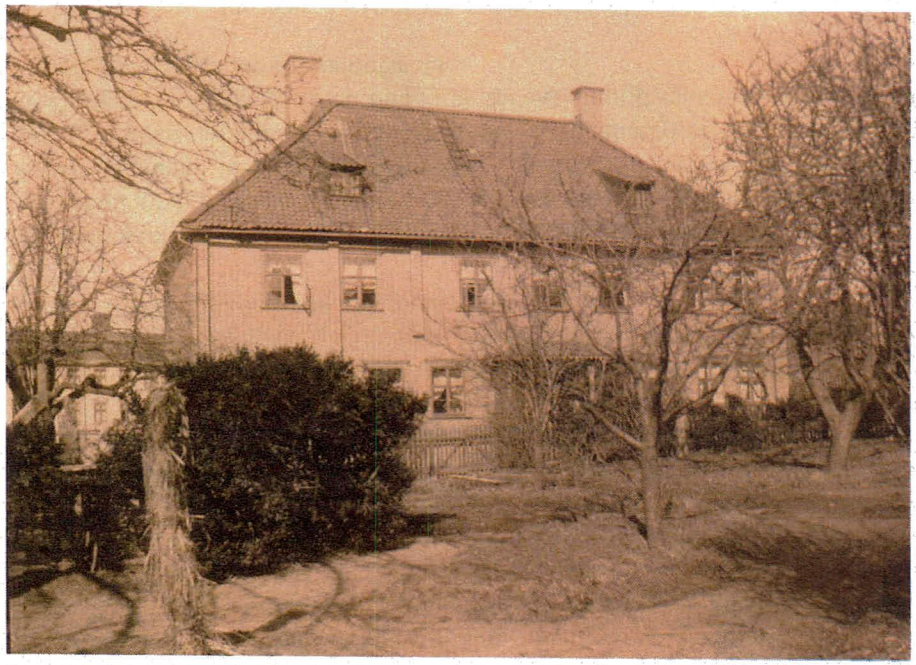

Foto från 1907 över Gathenhielmska husets baksida och trädgården. Här syns ett lågt trästaket som avgränsade gårdsplanen från trädgården. Källa: GSM

Foto från 1926 över Gathenhielmska trädgården med sin grusgångar, träd och planteringar. Källa: GSM

Anna Dahlström gick bort år 1941 och då framgick att hon betraktat Gathenhielmska huset som en släktgård. Till mångas förvåning hade hon testamenterat byggnaden till sitt kusinbarn, fru Vera Tham. Tham genomförde ytterligare renovering av huset. När lagen om kulturminnesskydd trädde i kraft 1943, ansökte Tham hos Riksantikvarieämbetet om att förklara det Gathenhielmska huset som byggnadsminne, vilket beviljades. Gathenhielmska huset blev ett av landets första byggnadsminnesförklarade hus. Även trädgården omfattades av skyddsbestämmelserna.

Av ett av Thams brev till Länsstyrelsen i Göteborgs- och Bohuslän 1958 skrev hon att hon hade "*...uppfört två växthus och i samband därmed startat en blomsteraffär, Gathenhielmska trädgårdsboden, i bodar hörande till den äldre bebyggelsen. Denna rörelse sysselsätter trädgårdsmästare och två expediter. Trädgårdsmästaren har sin bostad i ett till mig tillhörigt 1700-talshus av trä, beläget inom trädgårdens gränser. Där finns även ett lusthus från tidigare sekel som jag för några år sedan låtit restaurera.*" Vera Tham talar om kvarteren Gathenhielm 1-6, varav endast 1, 3 och 4 blev skyddade och således finns bevarande idag. Det är därför oklart är i vilka kvarter de byggnader hon nämner verkligen låg. Sannolikt är det dock dessa växthus man ser på ett ortofoto från 1960 strax söder om Oceanografen (se sid 22).

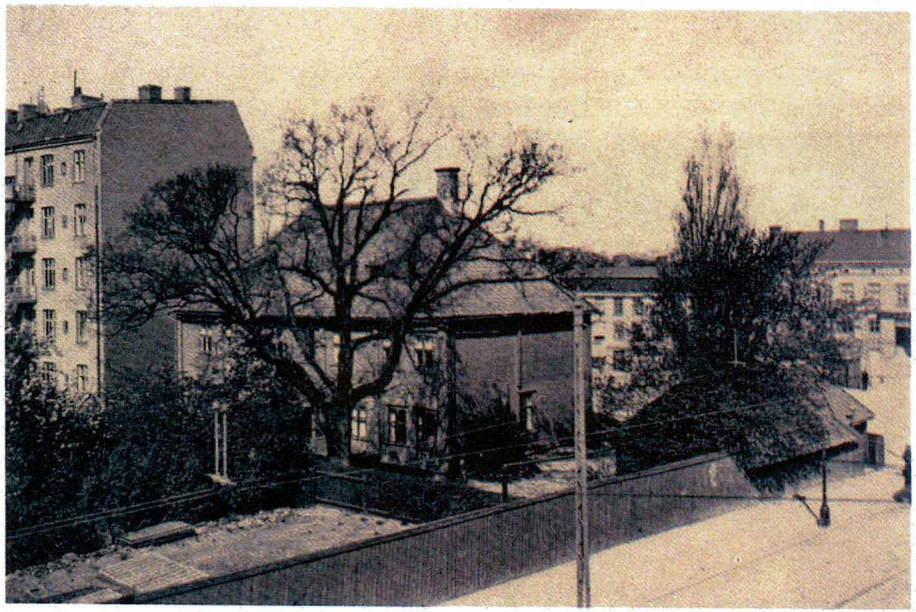

Foto från 1930-talet som visar Gathenhielmska husets sett från Bangatan. Till höger i bild syns den låga 1700-talslängan och till vänster syns det sk "Skandalhuset". I förgrunden syns att trädgården avgränsades från Bangatan genom ett högt träplank. På den vall som utgörs av rivningsmassor från en äldre byggnad från repslageriet synes en köks-trädgård ha anlagts. Källa: GSM

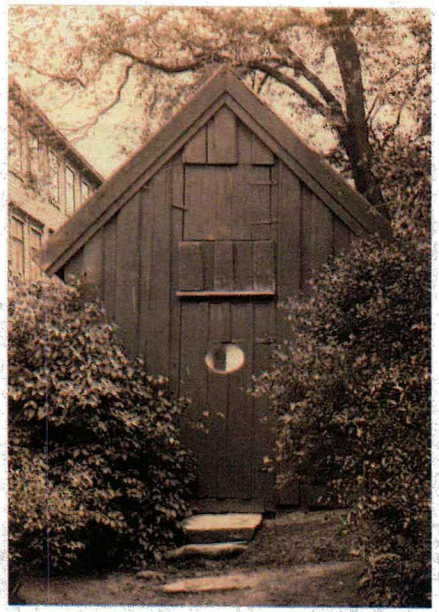

Foto, sannolikt från 1930-50-tal, som visar det mindre uthus som finns bevarat än idag - dock med en annan placering. Av landshövdingehusen i bakgrunden att döma är uthuset vid denna tid placerat uppe på vallen mot Bangatan. Källa: GSM

År 1939 upprättade Uno Åhrén ett förslag till upprustning av Söderlingska trädgården. Trädgården iordningsställdes till park och lekplats. Kring 1950-talet iordningsställdes även den sk Jedeurska trädgården som ligger i anslutning till Jedurska huset på Allmänna vägen 2B. Trädgården omvandlades och blev ett sjöfartens friluftsmuseum i Sjörfartsmuseets regi. Bakgrunden var att sjöfartsmuseets lokaler var för små för att rymma de riktigt stora pjäserna. Hela området utanför museet hade då varit belamrat med gamla kanoner, minor etc. En ny stenmur anordnades mot Pölgatan. Sjöfartsparken invigdes år 1950. Här kunde man bla se rester av ostindiefararskråvet "Gustav III" samt gamla ankarspel.

Kring 1950-talet iordningsställdes även Stigbergstorget med ny stensättning, bronsskulpturer och omgivande granitmurar och trädrader. Äldre kullersten har återanvänts och den ålderdomliga torgkaraktären bevarades delvis.

1900-talets andra hälft

Efter Vera Thams bortgång 1970 ägdes Gathenhielmska huset några år av hennes två barn, vilka sålde byggnaden till Göteborgs stad 1987.

Av äldre fotografier och ortofoton att döma kom även den Gathenhielmska trädgården att genomgå ett iordningställande kring 1900-talets mitt. På ortofotot från 1960-talet syns Gathenhielmska trädgården med en central placerad mittaxel och en tvärgående gång från Bangatan. Dessa motsvarar de äldre huvudgångarna, men de synes ha rätats ut. På foton från 1960-talet syns även hur en mindre bod har tillkommit vid trädgårdens entré mot Bangatan, denna finns inte kvar idag. Det synes ej finnas något staket mot Bangatan, däremot en planterad trädrad. Bakom Oceanografen hade det tillkommit ytterligare byggnader i trädgården, troligtvis växthus tillhörande blomsterhandeln på Bangatan 1.

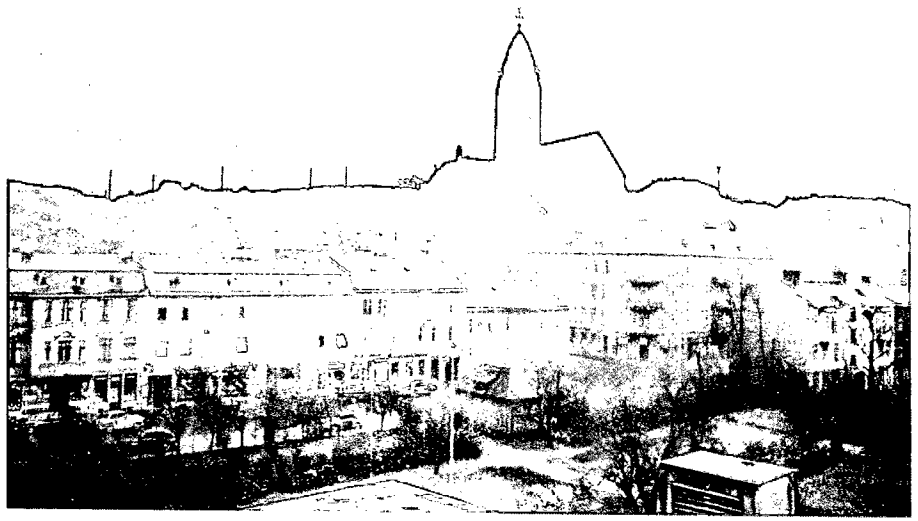

Foto från 1960 över Gathenhielmska trädgården med sina grusgångar, som synes ha rätats ut. Vid entrén från Bangatan har tillkommit en bod. Källa: Kamerareportage

Ortofoto från 1960 över Gathenhielmska trädgården. Här syns den nord-sydliga huvudaxeln samt en tvärgående grusgång i öst-västlig riktning. Av fotot att döma har den tidigare organiska formen rätats ut. Söder om Oceanografen har ett antal små byggnader tillkommit i trädgården. Källa: Lantmäteriet.

Sannolikt var det kring 1900-talets mitt som uthuset från 1800-talet fick en ny placering söder om huvudbyggnaden, i den fd huvudaxeln. Den fd huvudaxeln i nord-sydlig riktning har därmed brutits.

I samband med att staden övertog Gathenhielmska sattes det plank, som idag skärmar av trädgården närmast huvudbyggnaden mot den fortsatta parken, upp.

År 1988 tog landskapsarkitekt Kolbjörn Waern fram förslag till återskapande av 1700-talsträdgården närmast huvudbyggnaden. Detta kom dock aldrig att utföras.

År 1996 revs ett antal landshövdingehus i den södra delen av kv Gathenhielm. På Bangatan 9-13 uppfördes, för Dicksonska stiftelsen, ett flerbostadshus av tegel efter ritningar av White arkitekter. Bakom detta uppfördes också ett antal radhus. Troligtvis var det i samband med detta som de sneda och asfalterade gångstråken i trädgårdens södra del tillkom.

År 1999 tillkom ett konstverk vid ingången från Gathenhielmska trådgården i form av en murpelare med bronsskulpturer (Arkitekt: Joacim Bengtsson; Konstnär: Henrik Törner.)

Under senare tid har det tillkommit en låg garagebyggnad i anslutning till 1700-talslängan vid Bangatan 1. Likaså har det under senare tid tillkommit ett Gunnebostängsel mot Bangatan i detta parti.

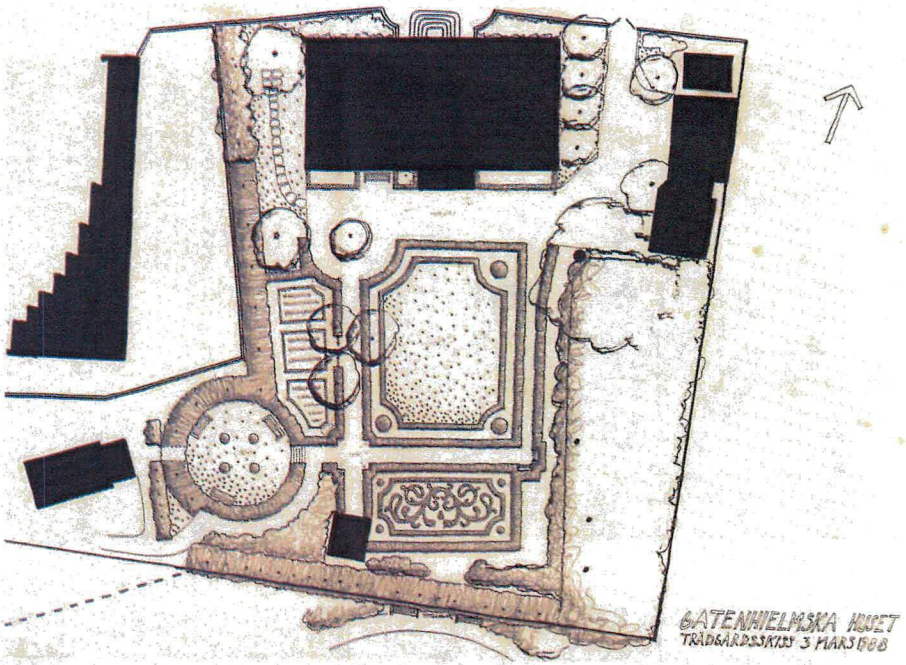

Kolbjörn Waerns förslag till återskapande av 1700-talsträdgården från år 1988. Förslaget kom aldrig att realliseras.

Nulägesbeskrivning

Byggnaderna

Gathenhielmska huset, från 1700-talets mitt, är uppfört i två våningar i karolinsk stil med valmat tegeltäckt tak. Fasaden har en stram symmetrisk uppbyggnad med pilastrar mellan fönsteraxlarna. Huvudfasaden vänder sig mot Stigbergstorget. Längs framsidan går en terrassmur i betong klädd med Fjäråsgnejs som byggdes på 1930-talet och ersatte ett trästaket. På muren står ett lågt smidesstaket. Via en grind nås en stenlagd gårdsplan och den Gathenhielmska trädgården.

Öster om bostadshuset ligger en låg trälänga från 1700-talet som ursprungligen tillhörde repslageriet. Längan har tälttak och rödfärgsmålade fasader med vankantade brädor och inbrädade knutar och detaljer så som bräddörrar med kraftiga bandgångjärn. Till detta har det under senare tid fogats ett modernt garage.

Tomten söder om byggnaden omfattar idag en relativt stor trädgård med ett uthus/bod och ett växthus. Uthusets ålder har inte kunnat fastställas. Det ger dock ett ålderdomligt intryck och sannolikt rör det sig om en äldre 1800-talsbyggnad som fått en ny placering under 1900-talet. Boden står idag på ett gjutet fundament. Den har ett sadeltak täckt med enkupigt tegel och fasaden är klädd med vankantade och slamfärgsmålade brädor. Dörren utgörs av en senare tillkommen bräddörr med hakgångjärn. På sidorna finns fönsterluckor.

I den västra delen av tomten finns ett växthus som sannolikt uppfördes kring sekelskiftet 1900. Det är nedsänkt i mark, som ett vinkast, och huset består av en naturstensgrund, delvis putsad med cement, med modernt glastak. Växthusets entré består av en mindre byggnad med fasader av träpanel och ett sadeltak. Det har små fönsterluckor på gavlarna. Sannolikt är själva grunden äldre än entrébyggnaden. Växthuset är idag i dåligt tekniskt skick.

Väster om Gathenhielmska huset, på Pölgatan, ligger ett område med små trähus från huvudsakligen 1700-talet i en till två våningar. Bebyggelsen utgör ett pittoreskt gatuparti och ingår i kulturreservatet.

Gathenhielmska huset sett från Stigbergstorget.

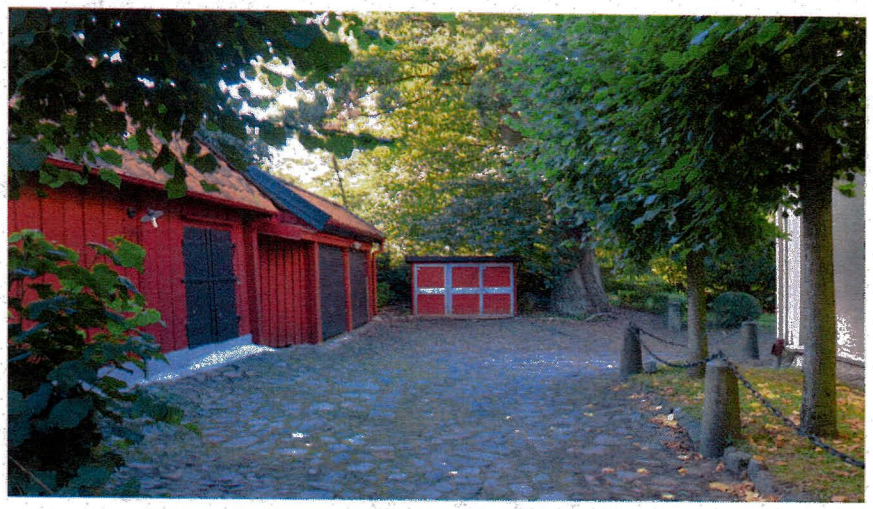

Stenlagd gårdsplan inne på Gathenhielmska tomten. Till väster i bild syns 1700-talslängan med sina rödfärgsmålade fasader och bräddörrar.

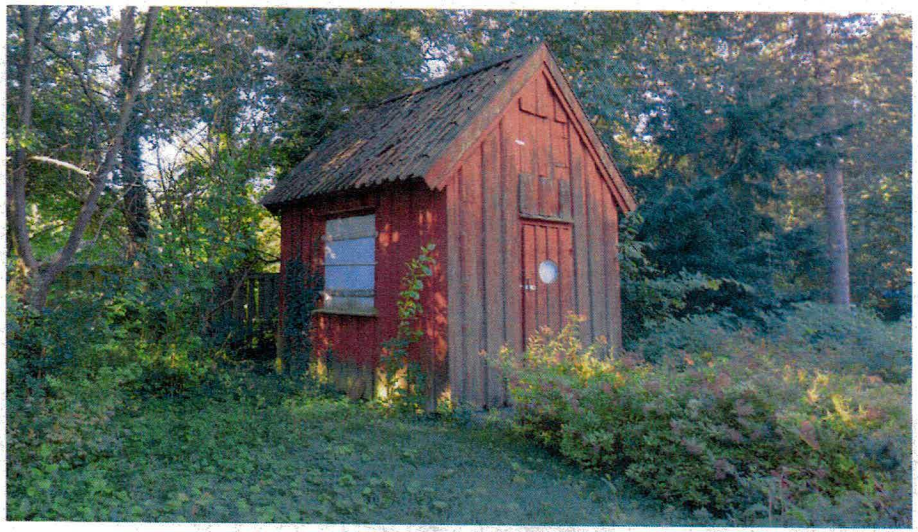

Uthuset som sannolikt är från 1800-talet. I bakgrunden syns det plank som avgränsar trädgården från den vidare parken.

Växthuset i trädgårdens vinkel, från sekelskiftet 1900.

Trädgården

Den Gathenhielmska trädgården ligger gömd bakom huset, omgiven av förvildade partier av träd och buskar. Idag är trädgården betydligt mindre än ursprunget. Den kan delas in i ett antal delområden - en stenlagd gårdsplan, en frukt- och prydnadsträdgård, en vall mot Bangatan som utgör rester av repslageriets byggnader, ett något förvildat parti i vinkel mot väst och den vidare parken mellan Bangatan och Jedeurska trädgården samt ett bergsparti.

Till skillnad från Gathenhielmska huset med sin välbevarade 1700-talskaraktär innehåller dagens trädgård bara spår av den äldre 1700-talsanläggningen. Stora delar av 1700-talskaraktären är försvunnen och såväl trädgården närmast huvudbyggnaden och den vidare parken är igenvuxna och något förvildade av sly och självsådda träd. Kvar från äldre tider finns dock en gårdsplan med ålderdomlig stenläggning i anslutning till entrén från Stigbergstorget samt spår av rätvinkliga gångvägar och ett antal ålderdomliga buxbomhäckar. Några stora och knotiga ekar ger en tydlig upplevelse av ålder och tidens gång.

I anslutning till gårdsplanen mot baksidan finns en frukt- och prydnadsträdgård. Här finns buxbomskantade rabatter med rosor och en magnolia. I grusytan finns en cirkelformad rabatt med en gammal syren. På gräsmattan växer flera prydnadsträd.

Mot Bangatan löper i hela trädgårdens sträckning en låg vall som utgör rester av byggnader från det fd repslageriet - troligtvis "stora tjärhuset av sten" och själva reparebanan. Då parken omdanades under 1800-talets andra hälft fick vallen en funktion som avskärmade buskage som skulle skapa känslan av en "hemlig trädgård". Bilder från 1930-talet visar hur det då hade anlagts en kökträdgård på den. Idag är vallen kraftigt övervuxen med stora självsådda lövträd, vilket gör att den i det närmaste inte syns. Vad gäller vallen närmast huvudbyggnaden är delar av den fogade naturstensgrunden intakt. På senare tid har dock träd annan växtlighet inneburit att stensidan till stora delar fallit ur. I den vidare parken utgörs vallen idag i huvudsak av en upphöjning i mark.

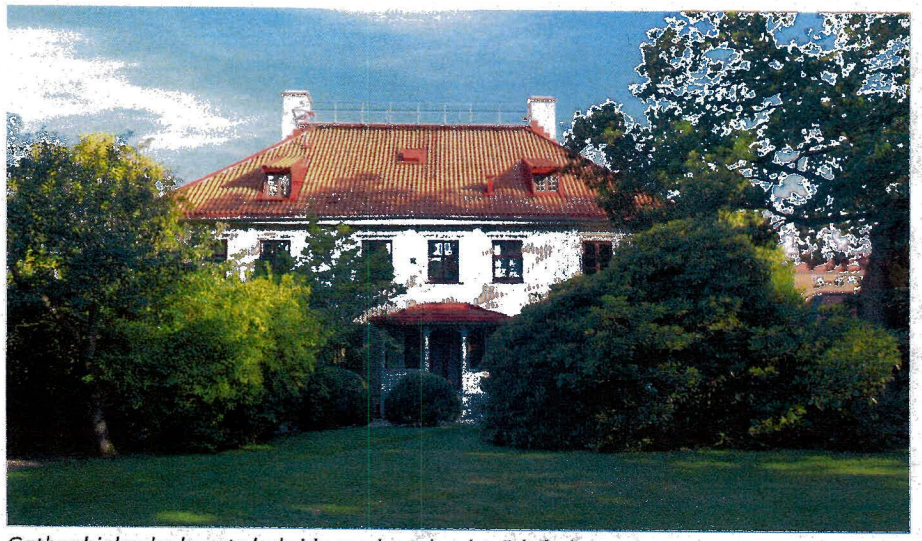

Gathenhielmska husets baksida med prydnadsträdgården.

Prydnadsträdgården sedd från gårdsplanen.

Gårdsplan med lindallé och pollare av granit.

Syrén i anslutning till gårdsplanen.

Vallen av rivningsmassor från äldre byggnad, idag kraftigt övervuxen.

Vall mot Bangatan med naturstensgrund från en av repslageriets byggnader, sannolikt "Stora tjärhuset av sten".

Trädgårdsvinkeln mot väst där sly och självsådda träd tagit överhanden.

Mot väst fortsätter trädgården i en vinkel. Denna del av trädgården med stora almar och popplar bevuxna med murgröna framstår i det närmaste som ett skogsparti. Sly får hela denna del att framstå som förvildad.

I tomtgränsen mot syd delas trädgården av från den vidare parken genom ett träplank samt av ett stort antal träd. Detta gör att de två delarna idag upplevs som helt separerade från varandra och det är svårt att förstå att detta ursprungligen varit en och samma trädgård. Parken mot syd har idag snarare karaktären av modern stadspark och såväl 1700-talskaraktären som 1800-talskaraktären har i stort gått förlorad.

Mot väst finns ett bergsparti som idag skyms av stora träd och sly. I bergspartiet finns äldre stenmurar som visar gränsen mellan Gathenhielmska och Jedeurska trädgården.

Trädgården skiljs från den vidare parken genom ett träplank samt av träd och sly. Detta får trädgården att framstå som två helt separata delar.

Park söder om Gathenhielmska trädgården, ingick ursprungligen i trädgårdsanläggningen. Under senare tid har ett antal gångvägar tillkommit och denna del av trädgården har förenklats kraftigt under senare tid.

Höga träd och plank försvagar kontakten mellan parken i syd och Gathenhielmska huset.

Bergsparti i västra delen av parken.

Rester av den fd dominerande huvudaxeln, assymetriskt placerad i förhållande till huvudbyggnaden.

Äldre gångstråk invid vallen mot Bangatan.

Det ursprungliga tvärgående gångstråket är idag asfalterat.

Gångstråk

I trädgårdsavsnittet i anslutning till Gathenhielmska huset är gångstråken belagda med grus. De är dock i många fall bevuxna med gräs. Här finns ett antal ursprungliga gångstråk i nord-sydlig riktning. Närmast vallen går en liten häckkantad promenadgång och även delar av den fd huvudaxeln finns kvar.

I den vidare parken mot söder finns trädgårdens ursprungliga tvärgående gångstråk bevarat. Detta är idag asfalterat och leder vidare in i Jedeurska trädgården och vidare ner mot Pölgatan. Från detta huvudstråk löper en asfalterad och en grusad gång snett över trädgården. Dessa är senare tillkomna (1980-90-tal) och har ingen historisk förankring.

Staket

I tomtgränsen mot Bangatan finns ett enkelt Gunnebostängsel som passar illa in i 1700-talsmiljön. Trädgården närmast huvudbyggnaden skärmas av från den vidare parken av ett enkelt träplank av tryckimpregnerat virke, med en bred grind som öppnas inifrån. Mot väster, mot Jedeurska huset finns ett smidesstaket vars spjälor pryds av stiliserade liljor. Mot Oceanografen finns en gjuten mur.

Övriga element

Vid entrén till parken från Bangatan finns ett konstverk från 1990-talet i form av en murpelare med skulpturer av brons. Inne i parken finns ett antal moderna sittbänkar och moderna soptunnor. Här finns också ett antal senare tillkomna belysningsstolpar.

Staket som avgränsar trädgården närmast huvudbyggnaden från den vidare parken.

Entré från Bangatan med konstverk från 1990. Den asfalterade gångvägen har samma sträckning som den äldre som syns på karta från 1850-talet.

Gunnebostängsel mot Bangatan som förtar områdets karaktär.

Smidesstaket mot Jedeurska huset.

Planerade åtgärder

Återskapande av gång- och kvarterssystem

1870-talets gång- och kvarterssystem återskapas delvis (i något förenklad form) med ett dominerande huvudstråk i nord-sydlig riktning som avslutas av en rotunda med sittbänkar och en plantering. Återskapandet kräver att befintlig bod från 1800-talet flyttas samt att modernt trästaket som avgränsar trädgården närmast huvudbyggnaden från den vidare parken rivs. Ny placering för bod är tänkt till vallen längs Bangatan - se nedan.

Det befintliga tvärgående stråket från Bangatan bevaras och asfalten ersätts med stenmjöl. Senare tillkomna stråk (utan historisk förankring) rivs. Befintlig kullersten på gårdsplanen bevaras. 1870-talets organiska kvarter återskapas. Kvarteren utförs huvudsakligen som som gräsytor. Samtliga gångvägar beläggs med en stenmjölsyta. Nya sittbänkar placeras utmed vissa av gångstråken.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Genom den återskapade huvudaxeln samt rivning av staket mellan trädgården närmast huvudbyggnaden och den fortsatta parken (inkl gallring av träd) återskapas kontakten mellan de idag separerade trädgårds-/parkanläggningarna - vilket är mycket positivt. Det gång- och kvarterssystem som återskapas är det som tillkom kring 1870-talet. Att man valt att återgå till just denna epok, och inte den striktare 1700-talsindelningen, beror på att befintliga gångar delvis överensstämmer med 1870-talets och att det är denna struktur som trädgården har haft, med vissa förenklingar, in på 1900-talet. Dessutom är stora delar av växtmaterialet i dagens trädgård (bl a syrener och frukträd) mycket tidstypiskt för just det sena 1800-talet. Återskapandet av det äldre gång- och kvarterssystemet innebär att miljön återfår en historisk förankring (vilken är mycket otydlig i bef. trädgård). Det gynnar hela den miljö som kulturreservatet Gathenhielm utgör.

Återskapandet av 1870-talsstrukturen förutsätter att de moderna gångstråken i trädgårdens södra del rivs. Dessa skyddas dock i gällande detaljplan. Eftersom de saknar historisk förankring (tillkom i slutet av 1900-talet) bör en mindre avvikelse från gällande detaljplan medges för att återställa den äldre strukturen.

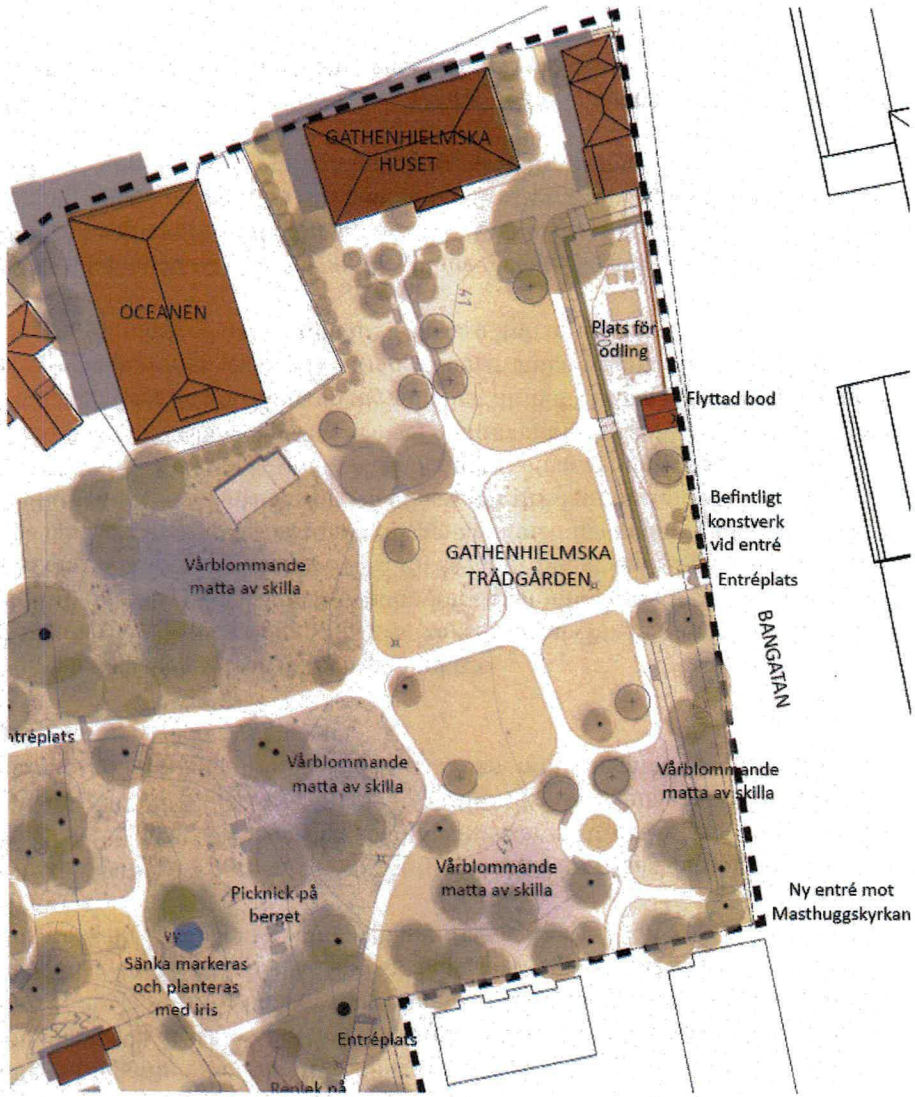

Kvarteren i hela trädgårdsanläggningen avses förses med kantstöd av cortenstål. Ur antikvariskt perspektiv vore det mer fördelaktigt om kvarteren kantbeskars eller utfördes som rabattkantade så som de troligtvis ursprungligen var. I Söderlingska parken och Jedeurska parken är gångstråken kantade av storgatsten, vilket också vore en bättre lösning än cortenstål.

Kommenar kring val av epok att återskapa

Ur historisk synvinkel vore ett återskapande av den striktare 1700-talsträdgården egentligen mer korrekt, för att den välbevarade 1700-talsexteriören och trädgården inte längre ska upplevas vara "ur takt" med varandra. Befintliga gångvägar överensstämmer delvis med 1700-talssystemet och miljön som helhet har också en tydlig 1700-talskaraktär. För ett sådant återskapande skulle det dock krävas mycket mer än bara en återskapad gång- och kvartersstruktur. 1700-talets trädgård utmärkte sig bl a genom att växtligheten var mycket hårt tuktad med häckar och blomsterplanteringar som bildade motiv. De var ofta rikt utsmyckade med möbler, statyer, prakturnor och exotiska växter. Att endast återskapa stråk och kvartersformer skulle inte innebära att 1700-talskaraktären återskapades, utan skulle snarare ge ett platt utseende. Exakt hur trädgården såg ut, med avseende på planteringar, under 1700-talet finns idag inga uppgifter om. Utan en större trädgårdshistorisk utredning och återskapande av 1700-talets tidstypiska planteringar ses det därför ur antikvariskt perspektiv ändå som mest lämpligt att återskapa 1870-talets park.

Till vänster, foto på rabattkantat gångstråk i Gathenhielmska trädgården. Till höger, stenkantat gångstråk i Söderlingska parken.

Träd och vegetation

I hela trädgården sker en utglesning av träd och röjning av vegetation. Förslaget innebär dock också en viss nyplantering av träd. Sammanlagt fälls 31 träd. 10 nya träd planteras. Lindallén vid Gathenhielmska husets entrén bevaras, liksom de gamla knotiga ekarna vid gårdsplanen samt vid gångstråk i söder. Allén längs huvudaxeln återskapas genom nyplantering av träd.

I prydnadsträdgården tas ett antal träd ner för att skapa fri sikt mot Gathenhielmska huset. I den idag vildvuxna vinkeln mot väst sker en större utglesning av träd och ett stort antal popplar tas ner. I bergspartiet sker en röjning av träd och vegetation för att åter igen framhäva berget. Vallen mot Bangatan röjs från vegetation och flera självsådda träd tas ner.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:

Åtgärden får huvudsakligen positiva konsekvenser för det kulturhistoriska värdet, men strider delvis mot gällande detaljplan eftersom de befintliga träden i parken mot söder (Majorna 722:136) skyddas detaljplan. Utglesningen av träd mellan trädgården närmast huvudbyggnaden och den vidare parken är dock ur kulturhistorisk synvinkel positiv då det skapar fri sikt mot Gathenhielmska huset och bidrar till att koppla samman trädgården som idag upplevs som två separata delar. Även utglesning av träd och vegetation i bergspartiet (där träden skyddas i detaljplan) är positiv eftersom det innebär att det "Bohusländska bergspartiet", som tidigare var en viktig del av trädgården, framhävs igen. Fällning av dessa träd bör därför medges som en mindre avvikelse från detaljplan.

Utglesningen av träd i den idag förvildade vinkeln (skyddas ej i DP) får även det en positiv effekt för trädgårdens karaktär. Gallring av träd och vegetation på vallen mot Bangatan kommer att innebära att resterna av de gamla repslageribyggnaderna kommer att framträda tydligare vilket är positivt.

Där nya träd planteras bör val av trädart göras i relation till den historiska trädgården. Arter så som körsbär eller valnöt bör väljas.

Ny kökträdgård på vallen mot Bangatan

Vallen röjs från träd och vegetation och en kökträdgård anläggs. Stenkanten, som fallit ur över tid, återläggs. Två nya trappor med granitblocksteg tillförs. Grävning för plantering kommer ej att utföras, planteringar läggs uppe på vallen i potager. Vallen omges med en ligusterhäck som flyttas hit från prydnadsträdgården.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Att vallens stenkant återläggs och en röjning av vegetation sker är positivt då resterna av den fd byggnaden kommer att framträda tydligare. Att anlägga en kökträdgård här har en historisk förankring då det av äldre bilder framgår att det under det tidiga 1900-talet funnits en sådan här. Det är dock av största vikt att den befintliga naturstensmuren som fortfarande är intakt bevaras och att ingrepp i vallen minimeras. Det är centralt att det blir tydligt att vallen utgör rester av en tidigare byggnad. Om kökträdgård anläggs är det av stor vikt att nya trappor både anpassas till den känsliga historiska miljön samt till själva lämningen som vallen utgör. För att undvika ingrepp i vallen bör trappor istället utföras som utanpåliggande trappkonstruktion av trä.

Observera att vallen med största sannolikhet kommer att bedömas som fast fornlämning vilket innebär att det krävs tillstånd för att ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning. I samband med röjningsarbeten bör man göra en större utredning som fastställer lämningens status och skick. Dessa utredningar får visa om åtgärden är möjlig att utföra.

Flytt av bod

Den äldre boden från 1800-talet avses flyttas och få en ny placering uppe på vallen mot Bangatan. Denna ställs på grundstenar ovanpå vallen (innebär inga ingrepp i vallen). I förlängningen är intentionen att boden ska kunna användas som ett tittskåp om repslageri.

Åtgärden strider mot gällande detaljplan. Befintlig bod skyddas i gällande detaljplan (rivnings- och förvanskningsförbud). Att flytta en byggnad till en annan plats räknas som rivning på den ursprungliga platsen och nybyggnad på den nya platsen. Det kräver därför både rivningslov och bygglov. I byggnadsminnesförklaringen skyddas det aktuella trädgårdsavsnittet mot ny bebyggelse.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Att boden skyddas i detaljplanen är komplicerat för det trädgårdshistoriska värdet eftersom byggnaden under senare tid (troligtvis 1950-60-tal) har flyttats och placerats mitt i den fd dominerande huvudaxeln, och därmed skurit av den. En flytt av den befintliga boden kan motiveras av antikvariska skäl efter som det skulle stärka trädgårdens kulturhistoriska värden då det möjliggör ett återställande av huvudaxeln.

Boden har tidigare haft flera olika placeringar i trädgården, och en flytt ses därför som fullt godtagbar ur antikvariskt perspektiv. Av äldre situationsplaner och fotografier från tidigt 1900-tal synes boden ha varit placerad antingen uppe på vallen (ungefär i den föreslagna placeringen), eller i direkt anslutning till den. Det bedöms därför inte föreligga något hinder mot den föreslagna placeringen. Det skall dock påpekas att tillstånd krävs från länsstyrelsen i och med att vallen sannolikt kommer att bedömas som fast fornlämning.

Vid en eventuell flytt är det av stor vikt att byggnaden skyddas från skador.

Växthuset rivs

Befintligt växthus i vinkeln bakom Oceanografen avses att rivas och ersättas med ett trädäck/scen. Bakgrunden är huvudsakligen att Higab har svårt att hantera ett växthus i en allmän parkmiljö. Växthuset är idag också i tekniskt dåligt skick. Åtgärden strider mot gällande detaljplan. Befintligt växthus skyddas i gällande detaljplan (rivnings- och förvanskningsförbud).

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Befintligt växthus har ett kulturhistoriskt värde och är försett med rivningsförbud i detaljplanen. Den lilla brädinklädda entrébyggnaden är sannolikt från 1900-talets första hälft. De murade och i mark nedsänkta delarna i själva vinkastet är troligtvis äldre, och det kan inte uteslutas att de är från 1700-talet. Av dessa anledningar bör byggnaden renoveras och bevaras. Rivningslov bör ej medges.

Ny lekplats i bergsparti

I trädgårdens sydvästra del, vid bergspartiet, anläggs en lekplats med reptema för att anspela på repslageriet. Nya gångstråk beläggs med stenmjöl. Marken invid klätterlek beläggs med barkflis vid lekplats. I slänt mot parken möbleras med bänkbord. Befintlig mur som markerar tidigare gräns mellan Gathenhielmska och Jedeurska trädgårdarna bevaras. Befintlig, gjuten trappa, förses med nya handledare av smide.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Åtgärderna ses som fullt godtagbara ur antikvariskt perspektiv.

Staket

Befintligt staket av tryckimpregnerat virke, som idag avgränsar trädgården närmast huvudbyggnaden från den vidare parken, rivs.

Gunnebostängsel längs Bangatan rivs och ersätts av plank i anslutning till vallen och den planerade kökträdgården. Planket är avsett att utföras efter den äldre förlagan, dvs som ett enkelt och rödfärgsmålat träplank.

Söder om träplanket tillkommer ett smidesstaket utmed Bangatan. Smidesräcket är avsett att utformas lika det enkla smidesstaketet vid Gathenhielmska husets entré.

Plank i anslutning till Dicksonska stiftelsens hus i syd rivs och ersätts med ett nytt smidesstaket. Här skapas också en ny entré till trädgården genom en öppning i staketet.

Del av befintligt smidesstaket, med liljor, i anslutning till Jedeurska trädgården i väst rivs för att koppla samman de idag separerade delarna.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Rivning av befintligt plank som idag delar upp trädgården i två delar ses som mycket positivt för det kulturhistoriska värdet då det innebär att trädgården delvis återfår sin forna utsträckning.

Från äldre bilder syns hur området kring dagens vall mot Bangatan tidigare har varit försett med ett traditionellt träplank. Att uppföra ett plank med samma utförande ses därför som fullt antikvariskt möjligt. Nytt träplank bör målas med klassisk falurödfärg.

Nytt smidesstaket längs Bangatan ges motsvarade utformning som smidesstaket vid Gathenhielmska husets huvudentré. Detta ses som fullt rimligt ur antikvariskt perspektiv.

Del av befintligt smidesstaket mot Jedeurska tomten som rivs är modernt och det bedöms inte få några negativa konsekvenser att riva denna del.

Nya entréplatser

Vid entrén till trädgården från Bangatan skapas en markerad entréplats som fungerar övergång mellan trottoarens asfalt och gångstråkets stenmjöl genom en fris som beläggs med smågatsten. Här avses även en ny informationsskylt utformas av Cortenstål. Motsvarande övergångar tillskapas också vid ny entré invid Dicksonska stiftelsens hus och i väst där Gathenhielmska trädgården övergår till Jedeurska trädgården.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
Utformningen av entréplatserna är varsamt utförd och att miljön förses med informationsskyltar innebär ett stort lyft ur antikvariskt perspektiv.

Nya belysningsarmaturer

Befintliga belysningsstolpar (ej ursprungliga) avses rivas och ersättas med nya i form av Göteborgs B-stolpar av gjutjärn med globarmatur.

Antikvariska konsekvenser och synpunkter:
De föreslagna modellerna har en klassisk 1920-talsutformning - vilket i sitt sammanhang är något för modernt för Gathenhielmska trädgården. Ur antikvarisk perspektiv vore det bättre om nya belysningsstolpar utfördes lika dem som finns invid Gathenhielmska husets huvudentré mot Stigbergstorget. Likande stolpar finns även på Pölgatan.

Ny möbler

Förslaget innebär att befintliga bänkar och soptunnor byts mot nya. Nya bänkar kommer att utgöras av gjutjärn med träribbor, vilka kommer passa väl in i miljön. Dagens standardsoptunnor byts mot nya, vilka bör utföras av gjutjärn. Nya bänkbord kommer att få en modern prägel, men detta kan accepteras då de placeras i trädgårdens utkant invid bergspartiet.

Övrigt

På sikt bör en långsiktig skötselplan tas fram för att säkerställa att trädgården får ett adekvat underhåll. Detta bl a för att förhindra att trädgården växter igen.

Nya belysningsstolpar bör utföras lika dem som finns vid Gathenhielmska husets huvudentré eller på Pölgatan.

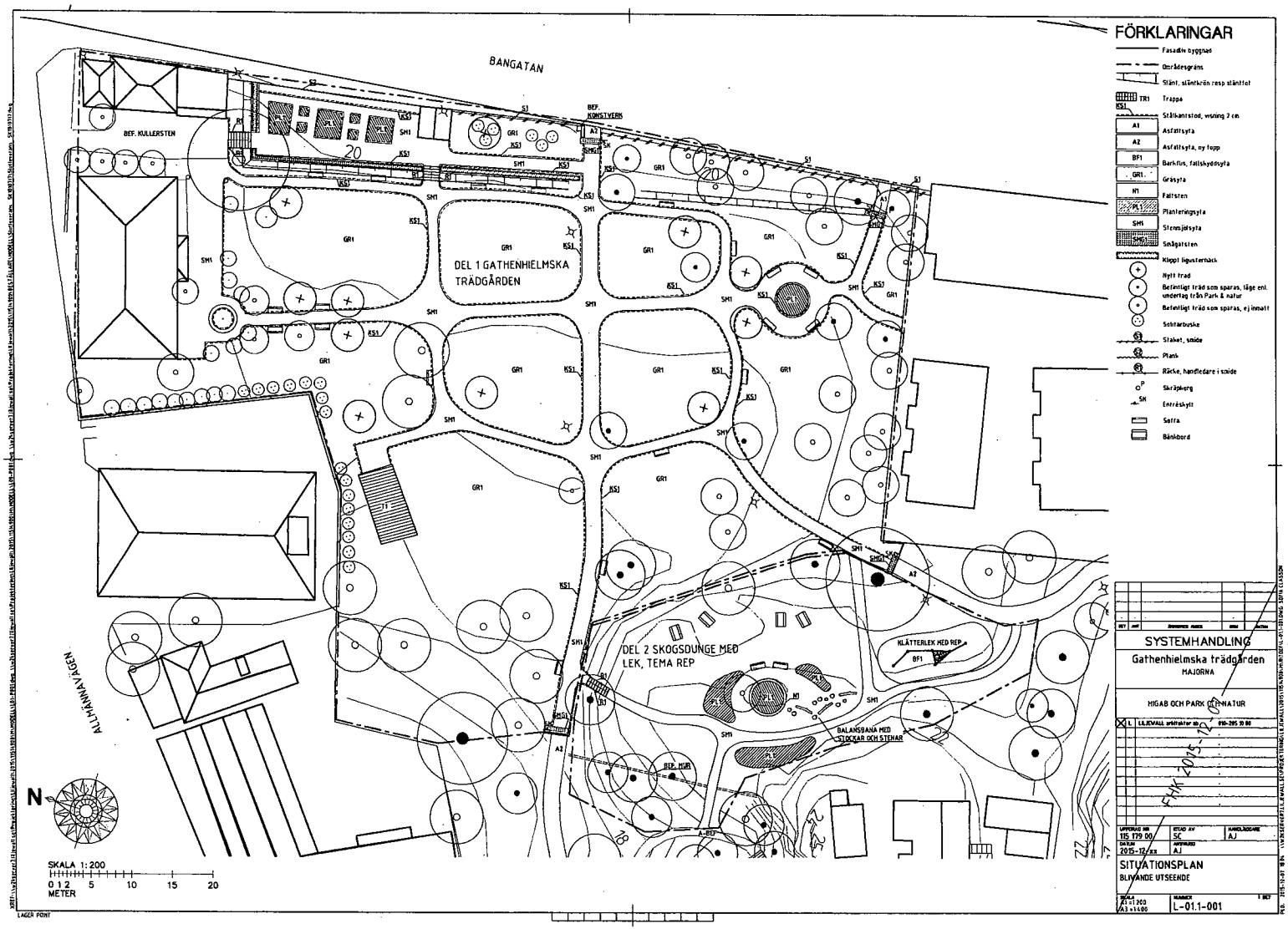

Situationsplan, blivande utseende.

Käll- och litteraturförteckning

Carlson, Gösta (2008). Majorna en resa genom fem sekel. Enskede: TPB

Fredberg, Carl Rudolf (1919-1920). Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag. D. 1. Göteborg

Hallén, Per (2007). Majornas historia: krig och oxar, sill och socker: nedslag i uthamnen Majornas historia fram till 1920. Göteborg: Landsarkivet

Kvarteret Gathenhielms räddare: Anna Dahlström, Johan Nilsson, Kulturminnesföreningen Gathenhielm. I Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie. (2006). Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund

Kulturmiljöer av riksintresse. (2008) Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län

Lönnroth, Gudrun (red.) (1999). Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande. D. 1. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret

Lindälv, Elof (1981). Kulturminnen i Majorna: en vägvisare till några sevärdheter. 2. uppl. Göteborg

Rosén, Axel (1940). Det forna Majorna i ord och bild.2. uppl. Göteborg: Elander

Arkiv

Stadsbyggnadskontoret (SBK)
Ritningar och bygglovhandlingar.

Göteborgs stadsmuseum (GSM)
Fotografier och tidningsklipp rörande Gathenhielmska.

Kamerareportage
Äldre fotografier.

Lantmäteriet
Historiska kartor.